

Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА

**АЛИШЕР НАВОИЙ
ҒАЗАЛИЁТИДА
ТАСАВВУФИЙ ТИМСОЛ
ВА БАДИИЙ САНЪАТЛАР
УЙЁУНЛИГИ**

(«Бадоеъ ул-бидоя» девони асосида)

Тошкент
«Akademnashr»
2019

УЎК: 821.512.133.09
КБК: 83.3г(5Ў)
М 85

Профессор Нажмиддин КОМИЛОВ
хотирасига бағишлайман.

М 85 Муллахўжаева, Каромат.

Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги [Матн] / К.Муллахўжаева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 208 б.

ISBN 978-9943-5652-1-0

УЎК: 821.512.133.09
КБК: 83.3г(5Ў)

Алишер Навоий лирикасининг фалсафий теранлиги ва бадий-тасвирий жозибдорлигини уйғунликда ўрганиш мақсад қилиб олинган ушбу монографияда Навоий ғазалиётидаги тимсоллар, аниқроғи, сўфиёна тимсоллар «Бадоеъ ул-бидоя» девони мисолида изчил, ғазалшуносликда кам эътибор қаратилган пейзаж элементларининг тасаввуфга боғлиқ жиҳатлари бадий санъатлар билан мутаносибликда ўрганилган. Муаллиф ҳамд ва назм ғазалларнинг шоир ижоди, унинг дунёқараши ва бадий оламини ўрганишда тутган муҳим ўрни, бу туркум ғазалларда қўлланилган сўфиёна тимсол ва истилоҳларнинг вазифаси ва уларнинг бадий санъатлар билан таносубини тадқиқ этган. Айни пайтда, Навоийнинг орифона ва ошиқона ғазалларидаги муҳим тимсоллар моҳияти, уларнинг сўфиёна мазмуни бадий санъат ва тасвир воситалари билан уйғунликда очиб берилган.

Масъул муҳаррир:
Маҳмуд САЪДИЙ

Тақризчилар:
Х.Болтабоев, ф.ф.д. проф.
С.Рафиддинов, ф.ф.н.

ISBN 978-9943-5652-1-0

© Каромат Муллахўжаева
«Алишер Навоий ғазалиётида
тасаввуфий тимсол ва бадий
санъатлар уйғунлиги»
© «Akademnashr», 2019

КИРИШ

Бадий асар, хусусан, ғазални мукамал бир тизим сифатида олиб ўрганиш бадий тафаккур тараққиётини, образлар инкишофини, айна пайтда, шоирнинг бадий-ирфоний оламини англаб етишда муҳим аҳамиятга эга. Шоир дунёқараши ва бадий оламини англаш эса услуб, унинг таркибий қисмлари, жумладан, мазмуни, образ, бадий санъатлар, композиция, бадий метод ва бошқа унсурларга жиддий эътиборни талаб қилади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, «шеъриятнинг вазифаси, албатта, «приёмлар» (бадий усуллар) эмас, балки дунёни англаш ва одамлар билан мулоқотда бўлиш, ўзликни англаш ва ижтимоий муомала жараёнида шахс сифатида ўз-ўзини яратиш ҳамдир. Пировардида поэзиянинг мақсади, умуман, маданиятнинг мақсади билан мувофиқ тушади. Лекин бу мақсадни поэзия ўзига хос тарзда амалга оширади, бу ўзига хосликни, агар унинг механизмига, ички структурасига эътибор қилмасак, тушуниш мумкин эмас».¹

¹ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – С.131.

Ўзбек адабиётшунослиги Навоий ғазалиётини тадқиқ этиш бўйича муайян ютуқларга эришган. Бироқ, бизнингча, Алишер Навоий ғазалларидаги тимсолларни бадиий санъатлар билан мутаносибликда ўрганишни янада чуқурлаштириш лозим. Зеро, Навоий ижоди, хусусан, ғазаллари бадиият, унинг унсурлари воситасида ҳар қандай маънони етказиш мумкинлигини исботлайди. Айни пайтда, Алишер Навоий дунёқарашининг Шарқ халқлари, жумладан, форс-тожик ҳамда туркий халқлар ижтимоий-маданий ва адабий ҳаётида кенг тарқалиб, чуқур илдиз отган тасаввуф фалсафасига туташини шоир ғазалларини ўрганишда уларнинг ботинига ҳам теранроқ назар ташлашга ундайди. Фақат образ тимсол ёхуд қўлланилган бадиий санъатни эмас, балки рамзийликни ҳам эътибордан соқит қилмасликни, фақат зоҳирий мазмунни эмас, ички – ботиний мазмунни текширишни ҳам талаб этади. Чунки «поэтик олам – реал борлиқнинг модели, бироқ у ушбу олам билан фавқулудда мураккаб тарзда боғланган. Поэтик матн ҳақиқатни излаш, атроф-оламни тушунтириш, шарҳлаш ва унинг паст-баландидан яхши хабардор бўлишнинг жуда кучли диалектик механизмидир».² Шу боис Алишер Навоий ғазалларини ҳамд ва наът, орифона, ошиқона ҳамда риндона ғазаллар сифатида муайян гуруҳларга ажратиб, уларнинг ҳар бирига хос бўлган тимсол ва тушунчалар, аниқроғи, тасаввуфий тимсолларни бадиий санъатлар уйғунлигида ўрганиб,

²Ўша жойда.

ғазалларнинг маъно оламини очиш монографиянинг долзарблигини белгилайди. Айни пайтда, Навоий бадиий оламига янада чуқурроқ кириб боришга, эстетик завқ манбаларини теранроқ англашга имкон яратади. Зеро, «Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади».³

Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ муаммоларга бағишланган кўплаб илмий-тадқиқот ишлари мавжуд. Фанда навоийшунослик деб номланган махсус йўналиш пайдо бўлишининг ўзиёқ бу соҳадаги изланишлар салмоғини кўрсатади.

Шу кунгача навоийшуносларнинг бир неча авлоди етишиб чиқди. Абдурауф Фитрат, Е.Э.Бертельс, О.Шарафиддинов, С.Айний, А.Саъдий, Ойбек, М.Шайхзода, Ҳ.Сулаймон, В.Зоҳидов, Иззат Султон, В.Абдуллаев, Н.Маллаев, Э.Рустамов, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, А.Рустамов, Б.Валихўжаев каби улкан сиймоларнинг меҳнатлари самараларисиз навоийшуносликни тасаввур этиб бўлмайди. Кейинроқ навоийшунослик майдонига кириб келган Ё.Исҳоқов, А.Абдуғафуров, С.Ғаниева, Э.Шодиев, М.Ҳақимов, Р.Воҳидов, Б.Акрамов каби олимлар шоир ижодиётини янада чуқурроқ ўрганишга, янги-янги қирраларини кашф этишга интилдилар. Истиқлол даври навоийшунослари олдида анча кенг имкониятлар

³И.А.Каримовнинг Навоий шаҳрида Навоий ёдгорлик мажмуасининг очилишига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001 йил 21 август.

пайдо бўлганлиги боис улар шоир ижодининг кам ўрганилган жиҳатларига эътибор қаратдилар. Навоий ижодини, хусусан, шеъриятини зоҳирий ва ботиний маънолар уйғунлигида, зарур бўлганда сўфиёна мазмунига таяниб тадқиқ қилиш борасида Н.Комилов, И.Ҳаққулов, А.Абдуқодиров, Дилором Салоҳий, С.Олим ва бошқа олим ва тадқиқотчиларнинг⁴ фикр-мулоҳазалари эътиборни тортади. Алишер Навоий ғазалларини зоҳирий ва ботиний маънолар уйғунлигида, бадий санъатлар билан таносубиятда ўрганиш муаммоси бугунги навоийшуносликда асосий ўрин тутса ҳам, бу ҳали алоҳида – монографик тадқиқот объекти бўлган эмас.

Ушбу монографияда Навоий ғазалиётидаги тимсоллар, аниқроғи, сўфиёна тимсоллар «Бадоеъ ул-бидоя» девони мисолида изчил, ғазалшуносликда кам эътибор қаратилган пейзаж элементларининг тасаввуфга боғлиқ жиҳатлари бадий санъатлар билан мутаносибликда ўрганилган. Унда ҳамд, муножот ғазаллар, уларнинг шоир ижоди, дунёқараши ва бадий оламини ўрганишда тутган ўрни, ҳамд ғазалларнинг, бир томондан, ислом илми билан, иккинчи томондан, сўфиёна қарашларга мувофиқ келиши, ҳамд, муножот ғазалларда қўлланилган сўфиёна тимсол ва истилоҳларнинг вазифаси, уларнинг бадий санъатлар билан таносуби, ушбу туркум ғазалларда қўлланилган *қуёш*, *зарра*, *гул*, *булбул*, *шамъ*,

⁴ Қаранг: Гаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Тошкент: Маънавият, 2001; Бекова Н. Рух ул-қудс ва Навоийнинг ҳамд ғазаллари: Фил. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2003.

парвона каби тимсолларнинг сўфиёна мазмуни, наът ва меърож мавзусидаги ғазалларнинг шоир дунёқарашидаги ўрни ва аҳамияти, бу туркум ғазалларда сўфиёна тимсоллар ва уларнинг бадий санъатлар билан таносуби, Навоий ижодида орифона ғазаллар ва уларнинг шоир сўфиёна қарашларини ифодалашдаги ўрни, тасаввуфнинг назарий томони билан боғлиқ орифона ғазаллар ва бадий-орифона ғазаллар, уларда қўлланилган тимсолларнинг сўфиёна моҳияти, орифона ғазалларда кенг қўлланилган тимсоллар ва бадий санъатларнинг аҳамияти, табиат лирикаси билан уйғун ошиқона ғазаллардаги сўфиёна тимсоллар, *гул*, *булбул*, *қуёш*, *зарра*, *баҳор*, *куз*, *хазон*, *қиш*, *боғ*, *сабо*, *субҳ* (*тонг*) каби тимсолларнинг сўфиёна мазмуни бадий санъат ва тасвир воситалари билан уйғунлиги каби масалаларни тадқиқ этиш вазифаси қўйилган.

Монографияда Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёмалар фондида сақланаётган шоирнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девони (инв. №216, ҳиж. 891/мил. 1486 йилда Ҳирот шаҳрида котиб Али бинни Нур томонидан кўчирилган), Алишер Навоий асарларининг йигирма жилдлигидан ўрин олган «Бадоеъ ул-бидоя» девони (Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987) асосий манба сифатида олинди. «Хазойин ул-маоний» куллиёти ва шоирнинг бошқа асарларига ҳам мурожаат этилди. Тадқиқотнинг бир жиҳати сўфиёна тимсоллар билан боғлиқ бўлганлиги боис тасаввуфга оид луғатлар, жумладан, Саййид Жаъфар Сажжодийнинг «Ирфоний истилоҳлар ва таъбирлар

луғати»⁵, Е.Э.Бертельс нашрга тайёрлаган муаллифи номаълум «Миръот ул-ушшоқ»⁶ асари ва Сулаймон Улудогнинг «Тасаввуф терминлари луғати»⁷ ва бошқа манбалардан фойдаланилди.

Алишер Навоий лирикаси ҳам фалсафий теранлиги, ҳам бадий-гасвирий жозибаторлиги билан ажралиб туради. Монографияда ана шу икки жиҳатнинг уйғунлиги очиб берилган.

Биринчи боб

ҲАМД ВА НАЪТ ҒАЗАЛЛАРДА МАЪНО, ТИМСОЛ ВА БАДИЙ САНЪАТЛАР ТАНОСУБИ

Алишер Навоий ўзининг барча асарлари сингари «Бадоеъ ул-бидоя» девонини ҳам Шарқда мавжуд анъанага мувофиқ ҳамд, муножот ғазаллар билан бошлайди, наът ва меърож мавзусидаги ғазаллар билан давом эттиради. Навоийгача девон яратган шоирлар ижодида ҳам, албатта, айнан шу мавзуда, эътиборлиси, шоир қўллаётган тимсоллар воситасида битилган ҳамд ва наът ғазалларини учратиш мумкин.

Ҳамд, муножот йўлида битилган ғазалларда шоир Аллоҳни мадҳ этади, улуғлайди, ундан нажот сўрайди, ўзининг заифлиги, ожизу нотавонлигини изҳор қилади. Аллоҳ, олам ва одам, улар ўртасидаги муносабатлар ва уйғунлик ҳақидаги диний-сўфиёна билимлар, қарашлар ва тасаввурларнинг мағзи айнан шу ғазалларга сингдирилган, зеро, Навоий ўзининг ҳамд ва наът ғазалларида ислом ва тасаввуфга уйғун фалсафий қарашларини умумлаштиради.

«Новаторликнинг ҳар доим ҳам янгилик кашф этиш эмаслиги, балки у анъанага алоҳида эътибор билан қараш ва айни пайтда, хотирада уни тиклаш

⁵ Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти орифон. – Техрон, 1370 ҳижр.

⁶ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.126 – 178.

⁷ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995.

ҳамда у билан ўхшаш бўлмаслик»⁸ эканлиги ҳамд ғазалларда очик кўринади. Чунки мавзуси, ифода усули, образлари ва баъзан ҳатто бадий санъатлари нуқтаи назаридан олиб қарасак, Навоий ҳамд ва наътларда Ҳофиз Шерозий, Амир Хусрав ва Абдурахмон Жомий сингари шарқ шоирлари анъанасини давом эттирганига ишонч ҳосил қиламиз. Бироқ Навоий ҳамду наътлари шоир «мен»ининг, дарду изтиробининг жуда чуқур ва бетакрор ифодаси туфайли китобхонга ҳам ўз таъсир кучини ўтказди, унинг юрагига шу қадар чуқур кириб боради.

Айрим тадқиқотларда ушбу туркум ғазаллар орифона ғазаллар қаторида ўрганилган. Жумладан, А.Абдуқодиров ҳамд ғазалларни орифона ғазаллар таркибида олиб қараган.⁹ Бу туркум ғазалларда гарчи орифона мазмун анча устувор бўлса-да, уларнинг мақсад-вазифалари орифона ғазаллардан фарқ қилади. Айнан шу сабабли бундай ғазалларни алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Бевосита Аллоҳни мадҳ этишга бағишланган ҳамд туркумидаги ғазаллар икки гуруҳга ажратилиб, тавҳид ҳамд ғазаллар ҳамда муножот ҳамд ғазаллар номи билан юритилади. Жумладан, XV асрда яшаб ижод этган адабиётшунос олим Шайх Аҳмад Тарозий «Фунун ул-балоға» асарида шундай ёзган эди: «Агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо саллоллоҳи алайҳи

васалламни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри хазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар»¹⁰. «Бадоеъ ул-бидоя» девонида тавҳид ва муножот мазмуни уйғунлашган ғазаллар ҳам учрайди.

Девонда ҳамд ва муножот йўлида битилган ўнта ғазал (1-, 2-, 3-, 4-, 5-, 45-, 121-, 271-, 620-, 680-ғазаллар) мавжуд. Мазкур бобда шоир ижодий ниятини шу ғазаллар мисолида, зарур бўлганда шоирнинг бошқа асарларидаги ҳамд ва муножотлар ёрдамида ўрганамиз.

Ушбу мавзуга дахлдор тадқиқот ишлари асосан кейинги йиллар ичида яратилди ва бунинг сабаблари бугун барчага маълум. Амалга оширилган тадқиқот ишлари орасида профессор Раҳим Воҳидовнинг «Навоий ва илоҳиёт»¹¹ рисоласи эътиборга лойиқ. Шунингдек, яна бир қанча мақола, рисола ҳамда тадқиқотларда¹² бу масалага эътибор қаратилган.

Улардан фарқли равишда, биз тавҳид ҳамдлар ва муножот ғазалларни, наът ва меърож мавзуидаги ғазалларни маъно, тимсол ва бадий санъат таносуби нуқтаи назаридан ўрганишни мақсад қилиб олдик.

Ҳамд ва муножотлар мавзуси, ифода усули ва образлари билан бир-бирига жуда яқин. Уларнинг ҳар бирида илоҳий муҳаббат бетакрор маҳорат билан ифодаланган. Буни эса поэтик маънони ифодалашда образлар ва бадий санъатларнинг қўлланилиш

⁸ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – С.130.

⁹ Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. – Хўжанд, 1994.

¹⁰ Қаранг: Ҳайитметов А., Умаров Э. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 18 март.

¹¹ Воҳидов Р. Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994.

¹² Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. – Тошкент: Маънавият, 2001; Бекова Н. Руҳ ул-қудс ва Навоийнинг ҳамд ғазаллари: Ф.ф.н.д. – Тошкент, 2003.

даражасини тадқиқ этиш орқали ўрганиш мумкин. Ҳамдлардаги поэтик услубнинг асосий компонентлари ҳисобланган маъно, тимсол ва бадий санъатлар ҳамда тасвир воситаларини уйғунликда ўрганиш шоир дунёқараши, у илгари сурган ғоялар, унинг фалсафий фикр-мулоҳазаларини англаб етишда ўзига хос бир йўл. Чунки «бадий санъатларни танлаб олиш ва қўллаш, улар қанчалик мураккаб ва жозибадор бўлмасин, ҳамиша ҳеч бир истисносиз байтда айтилиши лозим бўлган мазмунни муносиб даражада ифодалаш учун восита бўлади. Образ яратишнинг ўзи мақсад бўлолмайди...»¹³

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги тавҳид ва муножот ҳамд ғазалларнинг ўзига хос ифода усули, образлари ва шунга мувофиқ қўлланилган бадий санъатлари мавжуд.

«Тавҳид сўзининг луғавий маъноси – бирор-бир нарсани воҳид айлаш. Илмий истилоҳда эса Аллоҳнинг ягоналигига ишонмоқдир. Сўфийлар эътиқодида тавҳид Аллоҳнинг азал ва абадда собит ваҳдониятига ишончдир. Олимлар тушунчасида тавҳид эътиқодга тааллуқли бўлса, сўфийлар учун у мақсад, мушоҳада ва маърифат ҳисобланади. Биринчиси билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси завқий идрокка суянади».¹⁴ Шунингдек, тавҳиднинг тавҳиди афъол, яъни ҳар қандай сифатни Аллоҳдан деб ва уларни ҳол назари билан кўриб, камолга ет-

казиш; тавҳиди сифот – ҳар қандай сифатни Худодан деб англаш ва уни мукаммаллаштириш; тавҳиди зот, яъни борлиқдаги ҳамма нарсани фақат Аллоҳ вужудининг натижаси деб билиш каби даражалар мавжудлиги ҳам таъкидланган. Васф, мадҳ руҳида битилган бу туркум ғазалларни «тавҳид» истилоҳи воситасида ифодалаш, асосан, воҳидлик, яъни яккаю ягоналик Аллоҳнинг энг муҳим сифатларидан бири эканлигига бориб туташади.

«Бадоеъ ул-бидоя» девони «*Ашрақат мин акси шамсил каъси анворул ҳудо...*» матлали ғазал билан бошланган. Бу ғазал шоир диний-сўфиёна қарашларини бадий-фалсафий теран умумлаштирилган, илоҳий муҳаббат, илоҳий соғинч туйғусини мукаммал акс эттирилган ғазалдир. Ғазалда илоҳиётга оид фикр-қарашлар *май, соқий, жом* каби бадий тимсол ва тушунчалар ёрдамида мажоз йўли орқали ифодаланади. Академик Алибек Рустамов ушбу ғазални ўрганиб чиқиб, уни «Хазойин ул-маоний» қуллиётини очувчи – Фотиҳа ғазал деб баҳолайди.¹⁵

Ушбу ғазал Навоий ҳамдларини, орифона ва ошиқона ғазалларини ўрганишда ҳам муҳим очкич бўлиши мумкин. Байтдаги *ёр, қуёш, май, жом* каби тимсол ва тушунчалар моҳияти ғазалнинг ўзидаёқ ойдинлашиб улгурган.

*Ашрақат мин акси шамсил каъси анворул ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқти садо.*

¹³ Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – С.38.

¹⁴ Қаранг: Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 17-жилд. «Насойим ул-муҳаббат» асарида берилган изоҳлар. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.506.

¹⁵ Қаранг: Алибек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б.54.

Байтнинг насрий баёни: «Қуёш кулчаси (косаси) нинг аксидан ҳидоят нурлари порлаб чиқди¹⁶, ёр акси (жамоли)ни майда кўр деган садо келди».

Май ва ишқ тушунчаларининг бир-бирига ўхшаш жиҳатларидан бадий асарларда, хусусан, ғазалларда жуда кенг фойдаланилган. Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий ғазаллари орасида Навоийнинг мазкур ғазалига яқин мазмундаги байту ғазалларни учратиш мумкин. Абдурахмон Жомий ҳазратлари ўзининг «Лавомиъ» асарида ишқ ва май мафҳумларидаги мувофиқ томонларни асослаб ҳам берган эди. Ҳофиз Шерозий эса бир ғазалида шундай дейди:

*Мо дар пиёла акси рухи ёр дидаем,
Эй беҳабар зи лаззати шурби мудоми мо.¹⁷*

(Таржимаси: *Эй бизнинг мудом ичишимиз лаззатидан беҳабарлар, биз пиёлада ёр юзининг аксини кўрамиз.*)

Ана шундай мазмундаги ғазалларнинг битилишига, албатта, дунёнинг ўзига хос бадий-орифона идрок этилиши сабаб бўлган. Зеро, Навоий ҳам, унинг салафлари ҳам дунёни Аллоҳ гўзаллигининг зухуроти ва бу зухуротни фақат ишқ воситасида кўра олиш мумкин деган қарашга асосланганлар. Ишқ ва май хусусиятларининг бир-бирига жуда яқинлиги кўплаб шоирлар эътиборини тортган.

¹⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – Б.252.

¹⁷ Ҳофизи Шерози. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1983. – С.42.

*Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.*

Мазкур байтдаги кўнгул жоми, ғайр нақши (мосиволлоҳ), соқий, майи ваҳдат каби тимсоллар ҳам бадий, ҳам фалсафий уҳдаларга эга. Тасаввуф фалсафасида кўнгил Аллоҳ жилваланадиган маскан сифатида эътироф этилади, яъни у – кўзгу. Кўзгу қанча тиниқ бўлса, унда акс этаётган сурат шу қадар аниқ намоён бўлади. Кўнгилни кирлайдиган, хиралаштирадиган нарса – байтда таъкидланган «ғайр нақши» – мосиволлоҳ. Ана шу «занги ғам»дан халос бўлибгина ёр – Аллоҳ васлига етишиш мумкин. Инсон ундан ўз-ўзича халос бўлолмайди. Бу йўлда унга пири раҳнамо – соқий, ишқ ва унинг файзиёти – бода зарур. Бу масалага оид фикр-қарашлар Навоийнинг мана шу ва бошқа ғазалларида кўп бор таъкидланган.

Жумладан, зоҳидга мурожаат усулида битилган мана бу байтда шоир майнинг мазмун-моҳияти мавжуд майдан фарқ қилишини таъкидлаб, ғазалга, унинг образларига муносабатнинг ўзгариши лозимлигини таъкидлагандек бўлади:

*Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

Агар биринчи ғазалда Холиқ ҳамди, у зотга муҳаббат май, соқий, жом сингари рамзий тимсолу тушунчалар воситасида ифодаланган бўлса, кейинги, иккинчи ғазал бевосита тажалли назарияси ғояла-

рини, яъни мавжуд олам, ундаги ашёларнинг жами Ҳақнинг зуҳури деган қарашни ўзида мужассамлаштирган.

Ғазал ушбу байт билан бошланади:

*Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушиб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавғо (2).*¹⁸

Не хушким, ҳуснинг зухуротидин ҳар кимнинг бошига бир савдо тушди ва бунинг оқибатида икки дунё бозорида юз ғавғо кўтарилди деган мазмун ифодаланган байтни чуқурроқ англаш учун диний-сўфиёна талқинга суйанишга тўғри келади.

Байтнинг маъносини очишда муҳим бўлган *савдо* мафҳуми тасаввуф луғатларида илоҳий жазба, илоҳий ишқ¹⁹ деган маъноларни англатади дейилган.

Дунё, ундаги мавжуд нарсалар Аллоҳнинг зуҳури, унинг кўзгудаги акси деб тушунтирилади тасаввуф фалсафасида. Демак, байтга биноан, шу дунёда яшаётган кишиларнинг бошига ана шу зухуротнинг ўзига – мосиволлоҳга берилиш оқибатида шундай ташвишлар тушганки, унинг жавобини берадиган қиёмат куни кавнайн бозори – маҳшаргоҳда ғавғотўполонлар кўтарилади. Қуръони каримда Қиёмат кунининг тасвири берилган оятлар жуда кўп учрайди, жумладан: «Бу кунда ҳар бир жон ўзи қилган иш-ама-

¹⁸ Қавс ичида ғазалларнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги тартиб рақами бериб борилади.

¹⁹ Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.157; Suleyman Uludag. Tasavvuf terimltri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.465.

ли билан жазоланур» (40:17).²⁰ Зоҳирбинлик, дунё ҳою ҳавасларига берилиш оқибатида амалга оширилган ишлар *савдо* мафҳумининг ана шу мазмуни орқали ифодаланаётгандек. Бироқ тасаввуф адабиётида *савдонинг* тутган ўрнига эътибор берсак, мосиволлоҳга эмас, балки Аллоҳга бўлган ишқнинг савдоси ҳақида сўз кетаётганини англаймиз. Байтдан шу нарса аён бўладики, илоҳий ишқ изтироблари билан бу дунёда ёнаётганлар у дунёда (Қиёмат кунида) ҳам шу ис-так билан куйиб-ўртанадилар. Ушбу байтда, умуман, шоирнинг ҳамд ғазалларида фалсафий-сўфиёна ва диний фикр-қарашларнинг уйғунлашиб кетганини очик кўриш мумкин. Шунингдек, байтда бир неча – **тажнис** (аввалги мисрада савдо-ташвиш, кейингисиди олди-сотди маъносида), **ийҳом** (савдо), **таносуб** (бозор манзарасининг ифодаланиши), **такрир** каби бадий санъатлар қўлланилганки, улар орқали шоир-ошиқнинг аҳволи ва унинг мамдуҳи ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин (рамзийлик ҳам савдо тушунчасига юкланган). Кўринадики, «ғазалларда образ яратиш учун шоир фойдаланган бадий тасвир воситаларининг барчасини эътиборга олмай туриб уларнинг мураккаб тарзда бирикишидан ҳосил бўлган фактурасини (ўзига хос хусусиятларини) вужудга келтирган маънолар алоқадорлиги ва уларнинг товланиш ришталарининг барчасини ажратиб олиш мумкин эмас».²¹

Қуръони каримнинг «Фотиҳа» сурасидаги «Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли,

²⁰ Қуръони карим. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б.344.

²¹ Стеблева И. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – С.4.

жазо (қиёмат) кунининг эгаси – подшоҳи бўлмиш Аллоҳ учундир» (1:14)²² деган оятларни эсласак, шоир ҳамдларида айтилган фикрларнинг нечоғлик ўринли ва ҳақли эканлиги англашилади.

Чиндан, ҳамд ғазалларида Аллоҳга ҳамду санолар айтиш, у зотни улуғлаш, юзлаб сифатларини бадиий бўёқларда ифодалаш муҳим ўрин эгаллайди. Бу жиҳатдан ҳамд ғазаллардаги кўпгина байтлар Қуръони карим оятларига ҳамоҳанг, жумладан:

*Сени топмоқ баче мушкулдурур, топмаслик осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо (2).*

Шоирнинг «Муножот» асарида шундай сатрлар бор: «Ҳар негаки ташбиҳ қилилса ўхшамассен, яхши боқилса ул сендурур ва сен ул эмассен...»²³ Бу фикрлар Қуръони каримнинг «Қоф» сурасидаги «Биз унга (инсонга – К.М.) жон томиридан ҳам яқинроқмиз» (50:16) деган оятни ёдга солади.

Диний ва сўфиёна фикр-қарашлар ифодаланган ушбу байтда Маҳбубнинг сифатларини тавсифлар экан, шоир маҳбуб ва ошиқ тимсолларини ёритиш учун бир хил санъатлар – *тазод* ва *такрир*ни (*такрир тарди акс* кўринишида келган) қўллаб байтга жозиба беради. Маҳбубга нисбатан *пинҳон-пайдо* қарама-қарши тушунчалар жуфтлиги, ошиққа нисбатан *топмоқ* ва *топмаслик*, *мушкул-осон* каби

²² Қуръони карим. – Б.5.

²³ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б.293 – 294.

мафҳумларнинг *тазоди* ва бу жуфтликлар *такрори* моҳиятни очиб бериш учун хизмат қилади. Ҳамдларда Маҳбуб – Ҳақ тимсолини тавсифлашда *тазод* санъати кенг қўлланилганини кузатиш ва буни Ҳақ сифатларига мувофиқ ифодалар деб тушуниш ҳам мумкин. Диний-сўфиёна нуқтаи назардан анланган дунёни бадиий асарда ифодалаш шоирга анча кенг имкониятлар беради. Дунёнинг яратилишини диний нуқтаи назардан идрок этган шоир Аллоҳнинг қудрати олдида лол қолса, сўфиёна қарашлар, айниқса, тажаллий назариясига асосланиб фикр юритаётган чоғда ҳар бир нарсада – гулу майсада, буду нобудда Ҳақнинг жилвасини – гўзаллигини кўриб ҳайратланиди. Борликда мавжуд ўзи истаган ҳар бир нарсани тимсол ёхуд ташбеҳ сифатида қўллаш олади. Ҳақни англаб борар экан, борлиқни, инсон ва унинг умри – буларнинг ўткинчилиги, умрнинг бебақолиги сингари масалаларни янада чуқурроқ ҳис қила бошлайди, ташбеҳу тимсолларини, истиораларини ана шулар билан боғлайди. «Метафоризм, яъни мажозийлик, – деб ёзган эди машҳур шоир Борис Пастернак, – инсон умрининг қисқалиги ва у мўлжаллаган вазифалар улканлигининг табиий оқибатидир. Бундай номувофиқлик шароитида у нарса-ҳодисаларга бургутдек ўткир нигоҳ билан назар ташлашга, лаҳзадаги фикрини бирданга тушунарли ифодалашга мажбур. Худди мана шу шеъриятдир. Метафоризм – катта шахснинг стенографияси, руҳнинг содда битиклари».²⁴

²⁴ Пастернак Б. Об искусстве. – М.: Искусство, 1990. – С.176.

Ҳамд ғазаллар Аллоҳга ҳамду санолар битилган, илоҳий муҳаббат куйланган ғазаллардир. Бу муҳаббат, бир томондан, шоирнинг диний қарашлари билан чамбарчас боғланган бўлса, иккинчи томондан, тасаввуф фалсафаси билан уйғунлашиб кетган. Аниқроғи, бу туркум ғазалларда дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмлари ўз ифодасини топган. Шоир ҳамду санолар айтиш, нажот сўраш воситасида инсон, унинг инсонлик моҳияти ҳақидаги фикрларини ифодалашга муваффақ бўлади. Зеро, бу оламнинг яратилишидан мақсад одам, одамдан мақсад эса комил инсон эканлиги кўп бор, жумладан, шоирнинг ўз асарларида ҳам эътироф этилган:

*Эй, нечуким дурни махфий асрабон Уммон аро,
Гавҳари ишқини пинҳон асраған инсон аро?*

*Чунки инсонни бу гавҳар бирла айлаб баҳраманд,
Сарфароз айлаб малойик хайли бирла жон аро.*²⁵

Шундай экан, илоҳий муҳаббат, яъни инсоннинг Аллоҳга муҳаббати асосида ҳам инсоннинг ўта но-зик ва мураккаб ҳис-туйғулари мужассам. Навоий бу туркум ғазалларида инсон руҳий оламини ўзига хос бир йўл билан – диний-сўфиёна билимлар асосида кашф этишга киришади.

Илоҳий муҳаббат билан йўғрилган ҳамд, муножот ғазалларни тасаввуф фалсафасига боғлаб ўрганиш

²⁵ Алишер Навоий. МАТ. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.8.

уларнинг моҳиятини теранроқ англашга, ғазалларни тўғри тушунишга имкон яратади. Ушбу туркум ғазалларда сўфиёна қарашларнинг бадиий ифодаси ҳақида илм аҳли томонидан ҳам баъзи мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, навоийшунос С.Ғаниева ва Ҳ.Неъматов «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 2-ғазалнинг («Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушиб ҳар кимга бир савдо...» деб бошланувчи) байтларини тасаввуфнинг етти мақоми (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано) билан уйғунлаштириб тушунтирадилар.²⁶ Бошқа бир ўринда ушбу ғазал «Лисон ут-тайр»даги етти водий билан боғлиқ эпик тасвирларнинг энг кичрайган, сиқик, фалсафий рамзий тарҳидек» деб баҳоланган.

«Тасаввуфда банданинг Илоҳга муҳаббати билан бирга Илоҳнинг ўз бандаларига муҳаббати ҳам эътиборга олинади, – деб ёзади проф. Н.Комилов. – Аслини олганда, олам, унинг ашёлари, тирик мавжудотлар, инсон – ҳамма-ҳаммаси Мутлақ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келган. ...Тасаввуфий муҳаббат иккиёқламадир, бир томондан, ўз яратувчисига муҳаббати, иккинчи тарафдан, Тангрининг бандасига марҳамати, хайру эҳсони...»²⁷

Ваҳдати вужуд фалсафий таълимотининг асосчиси Ибн Арабий фикрича, коинот илоҳий севги ва зотий ишқнинг зарурати сифатида шахси аниқ борлиқлар ҳолида зот жиҳатдан ягона борлиқ бўл-

²⁶ Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари: Илмий-назарий конференция материаллари. – Навоий, 2001. – Б.24.

²⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.50.

ган Аллоҳнинг тажаллисидан бошқа нарса эмас.²⁸ Муқаддас ҳадислардан эса «Яширин хазина эдим, мени билиб танишларини истадим, махлуқотни яратдимки, мени таниб билсинлар» деган фикрнинг гувоҳи бўламиз.²⁹

Ҳазрат Навоий ҳамдларининг асоси диний-фалсафий таълимот билан чамбарчас боғлиқ эканлигини яна мисоллар билан ойдинлаштирамиз, жумладан:

*Зиҳи камол ила кавнайн нақшиға наққош
Мукавванот вужудин вужудунг айлаб фош (271).*

Икки оламини мукамалликда яратган Аллоҳга мурожаат қилар экан, шоир яратилган нарсалар (вужудлар)да Яратганнинг вужуди акс этаётганини хушнудлик билан эътироф этади.

Сўзнинг шаклий томонлари билан боғлиқ **иштиқоқ** (нақшига, наққош ёки кавнайн, мукавванот), **такрир** (вужудин, вужудунг) каби санъатларни қўллар экан, шоир оламнинг, аниқроғи, икки оламнинг яратилиши ҳақидаги қарашларга таянади.

Байтда эътиборни тортадиган **иштиқоқ** санъатини айрим олимлар тажниснинг бир тури сифатида эътироф этса, баъзилари алоҳида лафзий санъат тури деб баҳолайди. Иштиқоқни баъзан иқтизоб деб ҳам аташларини таъкидлаган Атоуллоҳ Ҳусайний унга шундай таъриф беради: «Ул бир ўзакка қайтғучи алфозни келтирмактин ибораттур, яъни алар

ўзак ҳарфларида ва ўзак маъносида мувофиқ бўлурлар...»³⁰ Ҳамд ғазалларда ифодаланаётган мазмуннинг кўпроқ яратувчи ва яратилмиш нарсаларга тегишли ёки борлиқ Ҳақ жилвасининг намойиши эканлиги каби маъноларини инобатга олсак, иштиқоқ санъатининг бу туркум ғазалларда тутган ўрни ва аҳамияти ойдинлашади. Шу жиҳатдан ҳамдларда **иштиқоқ** санъати кенг қўлланилганини кузатиш мумкин.

Байтдаги **такрир** эса «маънонинг такрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни такрорламакдин иборат»³¹ бўлиб, шоир унинг воситасида яратилмиш нарсалар (махлуқот ва мавжудот)нинг вужуди Ҳақнинг мавжудлиги туфайли яралганини, аниқроғи, борлиқ унинг туфайли мавжудлигини қатъий таъкидлайди.

Ҳамд ғазаллар Аллоҳни улуғлаш, унга ҳамду санолар айтиш учунгина битилган байтлар эмас. Балки у мангулик қаршисида ожиз турган инсоннинг умрни, ҳаётни – уларнинг моҳиятини англаш истагида янгиланаётган руҳининг талпинишлари, изланишлари ва эврилишлари ҳамдир. Ахир, илоҳиётни билишга, англашга интилаётган инсон, аввало, ўзини тафтиш эта бошлайди, ўз қалбини, руҳий оламини ўрганиб, таниб боради. Бундай интилишнинг зарур шартини эса шоир бир ғазали хулосасида шундай ифодалаб беради:

²⁸ Қаранг: Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б.48.

²⁹ Қўрсатилган манба. – Б.39.

³⁰ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б.51.

³¹ Қўрсатилган манба. – Б.172.

*Ўздин қутул, Навойию, мақсадға етки, қуш
Етмас чаманға, бўлса қафас ичра мубтало (45).*

Демак, шоир таъкидлаётганидек, мақсадга етиш – Аллоҳ муҳаббатига, васлига муяссар бўлиш учун ўзликдан – нафс қутқуларидан халос бўлиб бориш лозим. Машҳур сўфий Ҳасан Басрий: «Кимки ўз Раббини таниса, уни севади, кимки дунёни таниса, ундан воз кечади», – деб айтган эди. Аллоҳни таниб борган банданинг қўнглида унга муҳаббати ортиб боради, унинг боқийлигидан ўлмасликка, яшашга ташна руҳига юпанч туяди, бу дунёнинг моҳиятан фонийлиги – ўткинчилигини англаб, унга эътибори сусаяди. Бу каби байтларда энди лирик қаҳрамон образи – шоир «мен»и янада аниқ кўрина бошлайди. Шуларни назарда тутган шоир ҳамд ғазалларда Аллоҳни мадҳ этиб, улуғлаб, таъриф-тавсиф қилар экан, унинг азалий ва абадийлигини, дунёдаги жамики нарсалардан, тирикликдан-да устунлигини, қудрати, лутфи, меҳри, қаҳри, жабри каби сифатларини олам деб аталмиш макондаги жилваси воситасида бадиий ифодалашга муяссар бўлади. Бунинг натижасида ҳамд ғазалларнинг ўзига хос образ-тимсоллари, рамзлари ва бадиий тасвир воситалари, хуллас, ўзига хос услубий-бадиий хусусиятлари вужудга келган.

Қуёш, зарра, гул, булбул, шамъ, парвона, денгиз (баҳр), мавж, қатра, ҳубоб каби бадиий-рамзий тимсоллар ҳамда *ҳусн, зот, сифот, зуҳур, азал ва абад, бақо ва фано, буд ва нобуд, макон ва замон, миръот*

каби диний-сўфиёна тимсол ва тушунчалар шоир ижодий ниятини ифодалашда муҳим воситалар ҳисобланади. Уларни ғазалдаги вазифасига кўра туркумлаш ҳам мумкин. Бу тимсол ва тушунчаларнинг асосий қисми кўп ўринларда қарама-қарши ёки ўхшаш тушунчалар жуфтлиги (илоҳий манба ва зуҳуротни ифодаловчилар) сифатида қўлланилади, моҳият ва ҳодисани, жузъ ва куллини англаб етиш имконини беради. Ҳамд ғазалларда сўфиёна маъно-мазмун касб этган тимсол ва тушунчалар анчагина.

Ҳамд ғазалларнинг ҳам асосий тимсоллари – маҳбуб ва унинг ошиғи. Ошиқ ўз маҳбуби – Аллоҳ йўлидаги адоқсиз ишқ эгасидир. У ўз маҳбубини қанчалик севса, маҳбуби ҳам уни шу қадар севишига ишонади. Зеро, «Аллоҳ зикри – Аллоҳ муҳаббатининг аломатидир» деган қудсий ҳадис бор. Чиндан, Аллоҳни Навоийдек зикр этишни, уни мадҳ этиб бундай ғазаллар битишни унинг муҳаббатига сазовор бўлган инсонгина уддалай олиши мумкин. Шоир тавҳид ҳамд ғазалларда Аллоҳ гўзаллигига, муножотларда эса унинг раҳмлилиги, кечиримлилиги каби сифатларига асосий эътиборни қаратади, ундан умидвор бўлади. Жумладан:

*Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё (2).*

Маҳбуб – Аллоҳ ҳамдини битган ошиқ-шоир ўз сўзларидан қаноатланмай, ўзини бу борада ожизу нотавон билиб, **тазод** ва **ташбеҳ** санъатлари ёрда-

мида фикрини ифодалайди. Ошиқ ўзини ҳеч қачон жаннат гулини кўрмаган (кўриши ҳам гумон), шунинг учун ҳам уни васф эта олмайдиган (гунглик бе-хабарлик, ожизликка ишора), бу дунёда ҳам у қадар қадри йўқ тиканга тенглаштирар экан, маҳбубини ўзига қарама-қарши ўлароқ, *жаннат гулига* қиёслайди. Ҳазалнинг аввалги байтларида жуда гўзал мадҳлар битилган бўлиб, ушбу – сўнгги байтдаги фикр шоир-ошиқнинг ҳеч нарсага арзимаслигини англатмайди, балки унинг маҳбуби ҳар қандай ҳамду санодан баланд. Шундай бўлса-да, унинг ҳамдини айтишдан тўхташни истамаган шоир кейинги ғазал мақтасини шундай якунлайди:

*Ушиқ аро, ё Рабки, Навоийга мақоме
Бергилки, сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё (3).*

Яъни: «Эй Аллоҳ, ошиқларинг ичида Навоийга шундай бир мақом бергилки, сенинг ҳамдингни айтишда унинг тили гўё бўлсин». Ушбу байтда **иншо** лафзий санъатининг **нидо** (ё Рабки...) ҳамда **амр ва наҳий** (бергилки) усуллари қўллаган шоир қаҳрамоннинг руҳий ҳолати янада аниқроқ намоён бўлишига имкон беради. Муножот ҳамдларда ошиқ-шоир Яратганга бевосита мурожаат қилади. Бу эса кўпинча ифода усуллари англатувчи **иншо** санъатининг **нидо** ҳамда **амр ва наҳий** каби шакллари қўллаш-ни тақозо этади.

Ҳамд ғазаллар қаҳрамони – ошиқнинг аҳволи қуйидаги байтда жуда гўзал ифодасини топган:

*Бордур Навоий бекасе, ишқ ичра андоқким хасе,
Чун ўртадинг ани, басе, куйдурма дўзахда яно.³²*

Маҳбуб ишқида ўртанган ошиқ бу ишқ дастида ёлғиз ва хасдек қовжираб қолганини англатар экан, ишқ дастида куйган бу жонни дўзахда яна куйдирмасликни сўрайди. Бу билан ишқ олови дўзах оловидан ҳам кучлироқ эканлигига ишора қилади. Ўз фикрларини маҳорат билан ифодалаш учун шоир **мусажжаъ** (биринчи мисрадаги бекасе ва хасе ҳамда иккинчи мисрадаги басе сўзларининг қофияланиб келиши), **муболаға** (ошиқнинг хасга қиёсланиши), **иншо** санъатининг *амр ва наҳий* усулини (куйдурма...) қўллайди.

Бу туркум ғазалларда тасвирланаётган ошиқни солиқликнинг моҳиятини англаган, ўзини шу мақомда кўра олиш даражасига кўтарилган деб айтиш ҳам мумкин. Чунки унинг дардлари, бу дунёнинг моҳиятини, Аллоҳни англаш ва буларни ифодалаб бериш даражаси шундан далолат беради. Бир ғазалда шоир шундай ёзади:

*Эй Навоий, солиқ эрсанг ҳақ вужудин бил вужуд,
Мосиволлоҳни адам, валлоҳу аълам бис-савоб (54).*

Демак, солиқнинг нияти – ўз вужудини Ҳақ вужудида кўриш, унга сингиб кетиш, у билан бирлашиш. Ҳақдан ўзга нарсаларнинг барчаси (мосиволлоҳ) солиқ учун йўқлик билан баробар. Шоир сўфиёна қа-

³² Алишер Навоий. МАТ. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.7.

рашларини ифодалаётган ушбу байт ҳамд ғазалларидан кўзланган мақсадни ойдинлаштиради. Мана шундай улуғ ният билан, оташин муҳаббат билан ошиқ-шоир ўз маҳбуби Аллоҳни мадҳ этиб, сўфиёна қарашларини бадий мукамаллик даражасига олиб чиқади.

Ҳамд ғазаллар ҳам шоирнинг бошқа туркум ғазаллари сингари бадий мукамал ва кўплаб шеърий санъатлар, жумладан, **китобот**, **иштиқоқ**, **талмеҳ** ва бошқалар асосига қурилган. Масалан:

*Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо (2).*

«Зеб» яратувчига, «зебо» эса яратилмишга тегишли сифатдир. Бу сифатлар **иштиқоқ** санъати кўмагида мувофиқлаштирилган. Айни пайтда, «зеб»га алифнинг қўшилишини (*алиф* гўзал қомат, зебонинг сифати маъносида келади) шоир **китобот** санъати асосида изоҳлайди. Айни шу «тажриба» кейинги байтда ҳам ривожлантирилади:

*Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг яна бир ҳам
Далил ушбуки, қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо (2).*

Қаноат қилишни истаган одам учун узлатга чекиниб, танҳоликда яшаш муҳимлигини таъкидлаган шоир қониъ ва анқо сўзларининг ўзагига, уларнинг бир хиллигига эътиборни қаратиб, қаноатнинг жуда камёб, ҳатто топилмайдиган анқонинг уруғидек фа-

зилат эканлигига ишора қилади ва сўфий-ошиқ учун зарур ва муҳим бўлган бу фазилатни эгаллаш машаққатларини таъкидлайди. Қаноат ва анқо тушунчаларини бир-бирига боғлаб фикр юритиш Шарқ шеъриятида анъанага айланган бўлиб, бу қиёсга Навоий кўп мурожаат қилади, зеро, қаноат ҳар бир инсон учун зарур, айни пайтда, энг ноёб сифатдир. Шоир «Ҳайрат ул-аброр» достонида қаноатга алоҳида боб бағишлаш билан бирга бошқа бир ўринда уни сабр сўзи орқали ифодалаб, инсонликнинг биринчи белгиси бўлган имоннинг асосий шартларидан бири деб таъкидлайди.³³ Демак, қаноат ва анқони бир-бирига қиёслаш анъанасининг илдизлари ана шу қарашларга бориб туташади.

Ҳамд ғазалларда **талмеҳ** санъати ҳам эътиборга лойиқ. Шоир ўз ўй-кечинмалари бадий қувватини таъминлаш мақсадида бадий-сўфиёна тимсоллар қаторига афсонавий *Мажнун ва Лайли*, *Фарҳод ва Ширин*, *Вомиқ ва Узрони* ҳам қўшади. Улар, айниқса, шоирнинг муҳим сўфиёна қарашлари – тажаллий назарияси ғояларини ифодалашда восита бўлиб хизмат қилади.

«Лайли ва Мажнун» достонининг ҳамд қисмида шоир шундай ёзган эди:

*Эй ҳар сориким қилиб тажалли,
Ул мазҳар ўлуб жаҳонда Лайли.³⁴*

³³ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.101 – 165.

³⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.8.

Демак, Лайли – Ҳақнинг тажаллийси зухур этган тимсол. Бунини шоир ҳамд ғазалларида ҳам ифодалайди:

*Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини кўргузмади Лайло.*

ёки:

*Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро? (2)*

Лайли, Ширин гўзаллигининг сири уларда илоҳий гўзаллик зухур этганлигида. Уларнинг ошиқлари Мажнун ва Фарҳод ана шу гўзалликни кўра олган, Ҳақ йўлини ана шу гўзалликни англашдан, унга етишга интилишдан бошлаган мажзубу солиқлардир. Демак, **талмеҳ**нинг бу туркум ғазаллардаги вазифаси, яъни ушбу байтдаги афсонавий тимсоллар мазмуни шоир бошқа туркум ғазалларда ифодалаган мазмундан фарқ қилади.

Аллоҳга мурожаат қилиб, уни мадҳ этаётган, ундан нажот сўраётган шоир ўз фикрларини очик, тўғридан-тўғри, кўп қатламли маънолар касб этган тимсолу ташбеҳлар остига яширмасдан, бундай усулни қўллаган тақдирда ҳам, муайян ишоралар билан ифодалайди, яъни мажозий ишқ замирида ҳақиқий ишқ куйланмайди, балки Аллоҳга муҳаббатнинг ўзи битилади. Айнан шу жиҳатлари билан бу туркум ғазаллар шоирнинг кўп қатламли маъно касб этган

ошиқона тасаввуфга мансуб ғазалларини ўрганишда қалит бўлиб хизмат қилиши мумкин. Зеро, Навоийнинг ўзи «Фарҳод ва Ширин» достонини шундай бошлаган эди:

*Биҳамдик фатҳ абвоб ул-маоний,
Насиб эт кўнглума фатҳ ўлмак они.³⁵*

Насрий баёни: «Маъно эшиқларининг очилиши сенинг ҳамдинг билан бошланади, кўнглимга шу нарсаларни эгаллашни насиб эт», – деб Аллоҳга мурожаат қилади шоир.

Ҳамд ғазалларда *куёш, зарра, гул, булбул, гулзор* ва шунга ўхшаш тимсоллар, асосан, Ҳақнинг қудрати, гўзаллиги ва бошқа кўплаб сифатларини, айти пайтда, ошиқнинг Ҳаққа бўлган муҳаббатини рамзий йўл билан ифодалашга имкон беради. Жумладан:

*Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботди булбули шайдо (2).*

Маҳбуб, яъни Аллоҳнинг яратиш қудрати, бу дунё ва ундаги гўзалликларнинг яратилиши билан боғлиқ мазкур байтда шоир **ташбеҳ, таносуб** сингари бадий санъатлар воситасида тасаввуф фалсафасига уйғун фикрларни жуда аниқ ифодалаб берган. Байтдаги оловдек ёнаётган гулзор – *чаман оташгаҳи* зухуротни аниқ аниқ ифодалаб берган. Байтдаги оловдек ёнаётган гулзор – *чаман оташгаҳи* зухуротни аниқ аниқ ифодалаб берган. Байтдаги оловдек ёнаётган гулзор – *чаман оташгаҳи* зухуротни аниқ аниқ ифодалаб берган. Байтдаги оловдек ёнаётган гулзор – *чаман оташгаҳи* зухуротни аниқ аниқ ифодалаб берган.

³⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.7.

лигингни намоён этар экансан, бу гўзаллик иштиёқдаги ошиқлар куйиб кул бўлдилар деган мазмунни чуқурроқ, сўфиёна маъноси ёрдамида ҳам тушуниш мумкин. Бунинг учун асосий сўфиёна тимсол – маҳбуб билан бирга байтдаги *чаман, гул, самандар, булбул* каби тимсоллар моҳиятини аниқлаш керак. Тасаввуф луғатларида *гул* ошиқ кўнглининг маҳбуб иштиёқда яллиғланиши ёки кўнгилда зоҳир бўлган билимнинг натижаси ва меваси сифатида тушунтирилади; *гулзор* дарднинг кучайишини, айна пайтда, пир суҳбатининг таъсирини англатади. Шунингдек, солиқ кўнглининг маърифат ва ирфонга тўлишини ҳам билдиради. *Булбул* эса, аввал таъкидлаганимиздек, ошиқлик, аммо зоҳирий гўзалликка ошиқлик белгисидир. Бундан келиб чиқиб байтнинг орифона мазмуни шундай изоҳлаш мумкин: «Маърифат ва ирфонга тўлган кўнгилга ишқинг ўтида ёниш бахтини бердинги, бу ўтга самандардек кириб борган ошиқ кулга ботди». Кул сўзи булбулнинг рангига ҳам тегишли. Шоир айнан шу детал ёрдамида мақсадни ифодалашга имкон топади. Афсонавий самандар – олов ичида яшайдиган жонивор. Оловдан ташқарида унинг учун ҳаётнинг мазмуни йўқ. Баъзи манбаларда у каламушсимон ҳайвон сифатида изоҳланса, баъзилар уни қуш деб тушунтирадилар. Масалан, Саййид Жаъфар Сажжодий луғатида самандар – олов ичида яшайдиган қуш деб изоҳланган.³⁶ Шеърятда уни ишқ оловида ёнган ошиқ тимсолига айнанлашти-

³⁶ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.478.

ришлари шундан. Байтда таъкидланишича, булбул ҳам самандардек ўзини оловга ташлади, оқибатда кулга ботди. Демак, булбул, аслида, зоҳирий гўзалликлар билан қаноатланадиган ошиқдир. Чинакам ишқ ўтида ёниб яшашга унинг қудрати етмайди.

Ошиқлик ва маъшуклик, Ҳақ ва банда ўртасидаги муносабатлар ўз-ўзидан уларга мувофиқ қўлланадиган образлар жуфтлигини келтириб чиқаради. *Қуёш-зарра, гул-булбул, шамъ-парвона, Лайли-Мажнун* ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу энди ўз-ўзидан ***ташбеҳ, талмеҳ, тазод*** сингари бадий санъатларнинг қўлланилишига олиб келади. Шунинг таъкидлаш зарурки, ҳамд ғазаллардаги ***тазод*** зоҳиран зид тушунчаларни ифодалагандек кўринса-да, аслида, моҳиятнинг ҳодисадаги, бутуннинг қисмдаги кўринишини ифодалашда қўл келади.

Ҳамд ғазалларда жуфтликда қўлланилган ушбу *гул ва булбул* тимсоллари кўпинча фақат шу туркум ғазалларгагина хос маъно-мазмун касб этади. Шоир тасаввуф таълимотининг барча вакиллари сингари коинотда, оламда, табиат бағрида ва унинг ҳар бир ҳодисасида, жонзоту жисмларида Ҳақнинг бирор-бир сифатини, аниқроғи, жилвасини кўради. Гул энди ошиқ кўнглининг маҳбуб иштиёқда яллиғланиши эмас, балки Аллоҳ гўзаллигини намоёниш этиш учун бир кўзгу бўлса, *булбул* ана шу гўзаллик шайдо-си, жумладан:

*Зиҳи ҳар лаҳни булбул савтининг зотинга исботи,
Жаҳон боғида ҳар гул яфроғи ҳуснунгга миръоти (680).*

«Не хушким, жаҳон боғидаги ҳар бир гул япроғи сенинг гўзал хуснинг учун кўзгу ва булбулнинг шу гул ишқида куйлаши сенинг борлигининг исботи (аниқроғи, булбулни ўзига ром айлаб куйлатган нарса – сенинг тажаллинг)» деган шоир бошқа бир байтида бу манзара-ҳолатни янада бўрттириб ифода-далашга муваффақ бўлади:

*Сенинг жамолинга гул кўзгусида булбул маст,
Сенинг зуҳуринг ила гул жамолиға мағрур.³⁷*

Демак, гулни мағрур этган гўзал жамоли, аслида, Аллоҳнинг зуҳури, яъни булбулни маст айлаган ўша гул, аслида, Аллоҳ жамолининг кўзгудаги аксидир. Фикр устунлигига эришиш асосий мақсад бўлиб кўринган ушбу байтнинг ҳар бир мисраси бошланишида шоир «сенинг» сўзини такрорлаб (**такрир**) яккаю ягона зот – Аллоҳга мурожаат қилади. Байтда, шунингдек, **таносуб**, **муболаға** каби санъатлардан ҳам фойдаланилган. Навоий ғазалларининг гўзаллигини таъминлаган **муболаға** санъатининг ҳамд ғазаллардаги ўрни ҳақида сўз юритганда шоирнинг бир-бирига узвий боғлиқ диний-сўфиёна тасаввури ва бадий нияти орасидаги фарқни аниқлашдек мураккаб масала туради. Чунки Ҳақнинг шоир тавсиф этаётган сифатлари бизнинг дунёвий ўлчовларга асосланган идрокимиз нуқтаи назаридан тушунилганда **муболаға**дек қабул қилиниши ва аксинча, илоҳий моҳиятни англаш позициясида турганимизда муболаға

³⁷ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.99.

деб эмас, балки Аллоҳнинг сифатлари деб эътироф этилиши мумкин. Инсоннинг айни мана шу тафаккур тарзи илоҳий китоб – Қуръони каримда ҳам инобатга олинган. Қуръони карим бадииятини ҳам эътибордан четда қолдирмай ўрганишга уринган олима Б.Я.Шидфар шундай ёзади: «Қуръони каримнинг бош ғояси – қудратли ва ягона Аллоҳнинг мавжудлиги ғояси ҳам тимсол ёрдамида ифода этилган бўлиб, умуман олганда, у китобда жуда кўп қўлланилган, анчагина мавҳум тушунча «арши аъло курсида ўрнашган» деган ифода билан берилган. Бу ерда қудратга эга Аллоҳнинг жонли, конкрет, табиатда моддийлашган образи намоён бўлади. Кейинги давр сўфий-шоирлари кўпгина тимсолларни айнан Қуръондан ажратиб олганликлари ажабланарли эмас».³⁸ Шоирнинг ҳамд ғазалларида жуда кенг ва ўринли қўлланган **гул** ва **булбул** тимсолларининг аҳамияти ҳақида Навоийнинг ўзи шундай дейди:

*Булбулу гул баҳонадур бориси,
Балки сендин фасонадур бориси.³⁹*

Демак, ҳамдлардаги *гул*, *булбул* ва шу каби тимсолларни қўллашдан мурод Аллоҳни, унинг сифатларини таъриф-тавсиф ва мадҳ этишдир.

Ҳамд ғазаллардаги *булбул ва гул* тимсоллари билан бир қаторда *парвона ва шамъ* жуфтлигининг

³⁸ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. – С.72.

³⁹ Алишер Навоий. МАТ. 10-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.11.

ўринли қўлланганлигини таъкидлаш муҳим. Булбул ва гул тимсолларига ўхшаш муносабатларни ифода-лаш учун истифода этилган бу тимсоллар улардан қисман фарқ ҳам қилади. Гул илоҳиёт зухури, *шамъ* эса илоҳий нур, манба тимсолидир.⁴⁰ Булбул ошиқ, аниқроғи, зоҳирий гўзаллик ошиғи сифатида талқин этилганлигини таъкидлаган эдик. *Парвона* эса илоҳий гўзаллик ошиғи ва фано тимсоли ҳисобланади. Буни айрим байтлар мисолида ҳам ўрганиш мумкин:

*Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона сенинг хуснунга шайдо* (3).

Байтни шундай шарҳлаш мумкин: Гулда сенинг жамолинг зухурини кўрган булбул бу гўзаллик сирларини айтиб тугата олмаса, шамъ ўтида жилваланган хуснунг манбаини кўра олган парвона унинг шайдоси. Булбул гулни – зухуротни, яъни зоҳирий гўзалликни завқ билан севар экан, ундаги илоҳий моҳиятни англаб етолмайди. Шунинг учун ҳар тонг такрор-такрор сайраб, бир хил ҳолатни қайтараверади. *Парвона* эса илоҳий моҳиятни – манбани англаб етиш тимсоли ва у охир-оқибатда ўз мақсади йўлида (ўзини ўтга уриб) ҳалок (фоний) бўлади. Парвонанинг моҳиятини шоир бошқа бир байтда *талмеҳ* санъати воситасида шундай асослайди:

⁴⁰ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.491.

*Жамолинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо* (2).

Парвона учун *шамъ ўти* Намруд оловига ташланган Иброҳим Ҳалилуллоҳга гулистон бўлиб туюлган маскандек бир жой бўлишини таъкидлар экан, шоир парвона тимсолида ошиқ (фоний)нинг имон-эътиқоди Ҳалилуллоҳдек, аниқроғи, пайғамбарларникидек бутун эканлигини эътироф этади. Буни Ҳақ васлига эришишни, ҳаққ ул-яқин йўлини тушунтириш деб ҳам айтиш мумкин.

Бошқа бир ўринда шоир шундай ёзади:

*Сен эттинг шамъу гулда жилваким, парвонаву булбул
Бири куйди, бирига бўлди юз дарду бало пайдо.*⁴¹

Агар шоир лирик мероси таркибидаги ҳамдлар синчиклаб ўрганиб чиқилса, уларнинг ўзи учун зарур бўлган шарҳ ва изоҳларни ҳам шу ҳамд ғазалларнинг ўзидан топиш мумкин. «*Эй жамолинг жилваси миръот инсу жон аро...*»⁴² – деб ёзади Навоий. Дунё – Ҳақ жамолининг миръот – кўзгудаги намоёиши эканлигини очик ифодалаган шоир моҳиятга етишнинг машаққатли йўлини ҳам кўрсатиб беради:

*Ҳақ сирридин, Навоий, истасанг нишон,
Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга* (5).

⁴¹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.8.

⁴² Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.9.

Ҳамд ғазалларида кенг қўлланилган тимсоллардан бири – *Қуёш*. У шоирнинг энг севимли, такрор-такрор қўллайдиган тимсолларидан. Навоий биринчи девони «Бадоеъ ул-бидоя»ни ҳам айнан шу тимсол иштирокидаги байтлар билан бошлайди:

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқти садо* (1).

Шоир ижодий ниятини рўёбга чиқаришга катта имкониятлар берган *Қуёш* тимсоли *хуршид*, *меҳр*, *офтоб* сингари маънодош атамалар билан ғазалларда тез-тез учраб туради. Қуёшнинг улканлиги, нурзиёсининг бепоёнлиги, ҳарорати, тафти ва бошқа хусусиятлари бу тимсолни ҳам дунёвий, ҳам диний-сўфиёна талқинларда қўллашга асос бўла олади. Бу тимсол воситасида битилган байтлар ва ғазаллар замирига Аллоҳ, олам ва одам ҳақидаги муҳим қарашлар сингдирилган. «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳодга башорат ва насихатлар қилаётган Сукрот ишқ ҳақидаги муҳим фикрларини айтиб, ҳақиқий ишқни Қуёшга, мажозий ишқни унинг нурига қиёслаганини эсласак⁴³, шоир ғазалларида ҳам (айниқса, ҳамдларда) *Қуёш* Ҳақдан нишона эканлигини англаш мумкин. Тасаввуфга оид луғатларда *Қуёш* бирламчи манбадан нишона ёки буюк илоҳий қудратнинг инъикоси сифатида талқин этилади.

⁴³ Қаранг: Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.181.

*Вужудунг айлади кавну макон вужудин фош,
Ҳамул сифатки қуёш қилди заррани машҳур.*⁴⁴

Байтни шундай тушунамиз: «Қуёш заррани қанчалар машҳур этган бўлса, Сен дунё – борлиқ мавжудотларини шу даражага кўтардинг, аниқроғи, бу борлиқ – макон сенинг зуҳурингдан пайдо бўлган» деган фикрни шоир **ташбеҳ** (биринчи мисра ва иккинчи мисра орасида), **тазод** (қуёш ва зарра) ҳамда **такрир** (вужудунг, вужудин) ва бошқа санъатлардан фойдаланиб ифодалайди. Аллоҳ туфайли бу олам мавжуд. Бу фикрни бизнинг ақлимиз сиғдириши мумкин бўлган қуёшга қиёслаб ифодалаган Навоий бошқа бир ғазалида шундай бир байтни келтирадими, ундан юқоридаги байтни шарҳлаш учун фойдаланиш ҳам мумкин:

*Вужудунг айлади мавжуд улусниким, бўлмас
Вужуд зарраға мавжуд бўлмағунча қуёш* (271).

Мазмуни: Сенинг вужудинг ўз зуҳури билан улусни – мавжудотларни вужудга келтирди – яратди. Ахир, қуёш бўлмаса, зарра ҳам мавжуд бўлмайди. **Тазод** (қуёш ва зарра), **такрир** (вужуд), **иштиқоқ** (вужуд, мавжуд) ва бошқа санъатларни қўллаган шоир «Бу оламнинг борлиги (мавжудлиги) – Сенинг борлигининг исботи» деган хулосага келгандек. Навоий олам ва одамнинг яратилиши ҳақидаги диний-сўфиёна фикрларини *қуёш* ва *зарра* мисолида

⁴⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.99.

тушунтирар экан, ҳар қандай зарралар бирикмаси қуёш бўлмаслигини, қуёшнинг мавжудлиги эса зарралар мавжудлигини тақозо этишини таъкидлайди. Бироқ зарралар тўдаси – зарротнинг қуёш зотини исботлашига ҳожат йўқ. Қуёшнинг мавжудлиги шундай ҳам маълум:

*Вужуди зарранинг мумкин эмас, то собит ўлмас меҳр,
Не ҳожат зарра хайлидин қуёш зотига исботи (680).*

Демак, Аллоҳнинг борлиги ва бирлигини исботлашга ҳожат йўқ. Ҳар қандай шубҳаларсиз унга имон келтириш керак деган диний ақида – тавҳиднинг шарти ифодаланган бу байт шундай давом этади:

*Не зарра бўлса мақбулунг қуёшдин зарра қилғондек,
Қуёш ул заррадин айлаб шараф билан мубоҳоти (680).*

Шоирнинг қуёшга қайси зарра мақбул келса, ундан шараф билан фахрлангани каби сен ўзинг мақбул кўрган заррани – инсонни шарафлашинг мумкин деган фикрни Қуръони каримдаги «...Аллоҳ Ўзи истаган кишиларни тўғри йўлга ҳидоят қилади» (2:213) деган оятга ҳамоҳангдир.

Ҳамд руҳида битилган ушбу ғазалнинг айрим байтларида муножот оҳанглари ҳам сезилади. Жумладан, юқоридаги байтда, ҳар бир мўмин банда каби ошиқ қалбида унинг илтифотига, карамига мушарраф бўлиш илинжини қуёшу зарра тимсолида англатган шоир энди Аллоҳнинг бундай марҳаматини

ҳис этган солиқ қалбида муҳаббатнинг янада алангаланшини, унинг Аллоҳ қаҳридан қўрқиб, лутфидан баҳраманд бўлиш умиди билан яшабини таъкидлайди:

*Не қаҳринг заҳридин эмин бўлиб ҳар сокини масжид,
Не лутфунг бодасидин ноумид аҳли хароботи (680).*

Байтдаги сокини масжид тушунчаси умрини тоат-ибодатда ўтказувчи кишилар – зоҳидларни англатса, *аҳли харобот* Аллоҳ ишқи, ёди билан яшаб, унинг маърифати бодасидан баҳраманд бўлгувчилар тимсолидир. Демак, ҳар бир мўмин, у хоҳ зоҳид бўлсин, хоҳ харобот аҳли бўлсин, У зотнинг лутф-эҳсонига муҳтож. Ушбу байтда ошиқ (лирик қаҳрамон) ички оламини очишда муҳим ўрин тутган **тазод** санъатини қўллаган шоир **тазод**лар қаторидан (қаҳринг – лутфунг, заҳридин – бодасидин, эмин – ноумид, сокини масжид – аҳли хароботе) фойдаланган дейиш мумкин. «Бу санъат (**тазод** – К.М.) Навоий лирикасида лирик қаҳрамон характерини очиш усуллари-дан бири сифатида намоён бўлади. Бироқ бу формал бир усул – приёмгина бўлиб қолмай, шоирнинг мақсади, ғояси, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари билан узвий боғланган бадиий элементлардан биридир. Бу приёмнинг моҳияти шундан иборатки, автор бир-бирига зид бўлган тушунчаларни қарама-қарши қўйиш орқали кўзлаган мақсадга эришади».⁴⁵

⁴⁵ Исҳоқов Ё. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.109.

Кўриб чиқилган мисолларга асосланиб ҳамд, муножот ғазалларда **тазод, иштиқоқ, такрир, таносуб** каби санъатларнинг бирмунча фаол қўлланилганини сезиш мумкин. **Тазод**нинг қўлланилиши тўғрисида юқоридаги иқтибосга қўшимча равишда шуни айтиш мумкинки, шоир бу туркум ғазалларида Аллоҳнинг сифатларини (меҳри, қаҳри, раҳми, жабри, қудрати, лутфи ва бошқаларни) мадҳ этади, бу сифатлар эса кўп ўринларда бир-бирига зид. Ушбу сифатларга муносабат – муносиблик ёки арзимаслик лирик қаҳрамон ҳаракатларида мужассамлашади ва бу ўз-ўзидан **тазод** санъатининг қўлланилишига олиб келади, жумладан:

*Юзунг нишонига ҳар зарра гар эмас толиб,
Қуёш жамолига заррот невчун этти ғулу (620).*

Аллоҳ васли талабгорлари – ошиқ-соликларни Қуёш ва унинг зарралари ҳаракатлари воситасида тушунтираётган шоир Аллоҳ ишқи тушган кўнгилда беҳаловат дамлар, беқарорлик ҳолати пайдо бўлишига ишора қилади.

Иштиқоқ санъатининг кенг қўлланилишини, бир жиҳатдан, оламнинг яратилиши ҳақидаги сўфиёна қарашлар, тасаввурлар билан, яъни оламнинг мутлақ гўзалликнинг зуҳуроти, ягона манбанинг намоиши сифатидаги талқинлар билан изоҳлаш мумкин. Байтлардаги *вужуд – мавжуд, мавж; наққош – нақш; мукавванот – кавн, кавнайн; мазҳар – зоҳир, зуҳур; зарра – заррот* каби битта ўзақдан ясалган сўзларни

қўллаган шоир ўз-ўзидан ушбу санъатга мурожаат қилади.

Ҳамд, муножот ғазалларида ҳам *Қуёш* тимсоли воситасида **ташбеҳ, такрир** ва бошқа санъатларни қўллаб бадий мукамалликдаги манзаралар ифодаси яратилганини кўриш мумкин:

*Сужуд этар қуёш оллинда уйлаким ҳинду,
Юзинг қошинда қуёш лоилоҳа иллоҳу (620).*

Оламдаги жамики мавжуд нарсалар, жумладан, Қуёш ҳам Аллоҳга сиғинади, унинг ягоналигини эътироф этади, унга ҳамду санолар айтади деган фикр англашилган бу байтда шоир қуёшнинг самодда жойлашиши – туришини Аллоҳнинг қошида туриб «Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ» деб сажда қилаётганидек тасаввур этар экан, Қуёшнинг айни шу ҳолатини қуёш олдида туриб сажда қилаётган *ҳиндуга* қиёслайди.

«Бу оламнинг Қуёши адоқсиз нур сочиб оламни ёритса-да, хижолатда. Чунки унда сендаги қудрат йўқ. У сенинг кўзгудаги аксинг, холос. Хижолатдан заъфарон рангга кирган қуёшнинг аҳволдан тонг ҳам кулади»:

*Юзунг хижолатидин меҳр уйла сорғормиш
Ки, субҳ айлар анинг заъфаронидин кулгу (620).*

Қуёшнинг илоҳиёт тажаллийси эканлиги тонг тасвирига уланиб кетган ушбу байтда сахар чоғи қуёш-

нинг чиқиши, тонг отиши (*кулгуга қиёсланмоқда*) манзаралари **ташхис**, **таносуб** санъатлари восита-сида ўз бадиий ифодасини топган.

Шоирнинг ҳамд ғазаллари, айниқса, қуёш билан боғлиқ манзаралар ифода этилган ғазалларни, байтларни ўрганиб, санъатдаги гўзалликнинг гўзал нарса ҳақидаги тасаввур эканлигига яна бир бор ишониш мумкин.

Қуёш тимсоли билан боғлиқ ғазал ва байтларда шоир тасаввуф фалсафасида муҳим ҳисобланган билиш масаласига жиддий эътибор беради, *хирад* (*ақл*) тушунчаси ва у билан боғлиқ тимсоллар кўмагида ушбу фалсафага уйғун фикр-қарашларини ифодалайди:

*Қуёш юзига қобардин*⁴⁶ назар эрур ожиз,
Юзингдин этти магар акс зоҳир ул кўзгу (620).

Тажалли назариясига мансуб фикрни ифодалаган шоир «Кўзгу сифатида сени (Ҳақни) ўзида зоҳир этган қуёшга боқишга ҳам нигоҳлар ожиз» деган байтда илоҳий манбанинг ўзини эмас, у зуҳур этган нарса – мавжларга, жумладан, қуёшга қараш (уни билиш) ҳам осон эмаслигини таъкидлаб, байтда **такрип** санъатини қўллайди, юз мафҳуми ёрдамида қуёш юзи ва Ҳақ жамолининг ўхшаш томонларига ишора қилади.

Қуёш тимсоли ёрдамида ақл (*хирад*) ҳақида фикр юритиб, шоир яна бир тимсол – *хуффош*, яъни кўршапалакка мурожаат қилади, жумладан:

⁴⁶ Ушбу «қобардин» сўзи «Бадоеъ ул- васат» девонида (506-ғазал) «боқардин» деб таҳрир этилган.

Санга етишмаса тонг йўқ, бу ақли зулмоний
Ки, меҳр шамъиға парвона бўлмади хуффош (271).

«*Хуффош*» луғатларда «кўрдилликка ишора ва ғафлат»⁴⁷ деб изоҳланган. «Агарда қоронғуликда қолган бу ақл сенга етишолмаса (сенинг моҳиятингни англаб етмаса), ажабланмаслик керак, чунки қуёш шамъиға кўршапалак парвона бўлолмайди». Аллоҳни англашда ақлнинг кучи кўршапалакнинг қуёш олдидаги аҳволи билан баробар дея инсон ожизлигини тан олади шоир. Ақли зулмоний ва меҳр шамъи каби зид тушунчалар байтда айтилаётган фикр моҳиятини очиб беришда муҳим ўрин тутган.

Инсон ақлининг бу жиҳати билан боғлиқ фикрларни бошқа ҳамдларда ҳам учратиш мумкин:

Хирад гар аъмо эса кунҳи зотинг ичра, не тонг,
*Қуёшни кўрмаса хуффош бордурур маъзур.*⁴⁸

«Сенинг зотинг моҳиятини англашда ақл ожиз бўлса, нега ажабланиш керак, ахир, кўршапалакнинг қуёшни кўролмаслиги узри-ку!» Демак, Ҳақнинг моҳиятини англаш йўлида инсон ақли кўршапалакнинг қуёш қаршисидаги аҳволи билан баробар. Зеро, Аллоҳ моҳиятини ақл билан англаб бўлмайди. Ҳадиси шарифда ҳам: «Аллоҳнинг моҳияти ҳақида эмас,

⁴⁷ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.354.

⁴⁸ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.99.

балки унинг меҳрибонликлари ҳақида ўйланг»⁴⁹, – деб бежиз айтилмаган. Бу фикрларини шоир бошқа бир ғазалида шундай умумлаштириб беради:

*Топмоқ ажиб фикру тахайюл била сени,
Етмак хаёл⁵⁰ ақлу фаросат била санга (4).*

Шоир ҳамду муножотларида бадий-сўфиёна мақсадлар учун хизмат қилган *Қуёш* ҳам муайян образ даражасига кўтарилган, айна пайтда, рамзийлик хусусиятларини касб этган. У Ҳақнинг қудрати, азалий ва абадийлиги, меҳри, нур-зиёси каби кўплаб сифатларни ифодалашда муҳим аҳамият касб этади.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ғазалларнинг муайян қисмини наът ғазаллари ташкил этади (6-, 7-, 8-, 53-, 90-, 101-, 272-, 329-, 344-, 621-ғазаллар). Буларнинг ҳамд ва муножотлардан кейин жойлашиши анъанавий ҳол бўлиб, ғазалларни икки гуруҳга: васф наътлар ҳамда меърож мавзусидаги ғазалларга ажратиш ўрганиш мумкин. Ушбу шеърларнинг мазмуни анъанавий мавзу сифатида эътироф этилса-да, аслида, уларда ҳар бир мўмин-мусулмон учун комиллик ибрати – пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаёт тарзига оид лавҳа ва эътирофлар, унга юборилган мўъжизалар, хусусан, меърож тавсифи ва, албатта, чексиз муҳаббат ифода топган.

⁴⁹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.119.

⁵⁰ Хаёл сўзи «Хазойн ул-маоний»га «маҳол» тарзида ўзгартириб киритилган.

Наът ғазалларнинг мазмуни шоирнинг Аллоҳ, олам ва одам ҳақидаги, коинотнинг сарвари Расулulloҳ ҳақидаги диний-сўфиёна билимлари, қарашлари ва тасаввурлари билан уйғунлашиб кетган. Бироқ шеър – бадий тафаккур маҳсули. У инсон руҳиятининг энг юксак интилишларини англаб етиш истагида дунёга келади. Шундай экан, шоирнинг наът ғазалларида, бир томондан, пайғамбаримизнинг ҳаёти, унинг пайғамбарлик фаолияти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалардан хабар топсак, иккинчи томондан, асосан, у зотга бўлган муносабат – адоқсиз меҳр-муҳаббат, унинг шафоатига муяссар бўлиш истагида ёнган юрак эврилишларининг бадий ифодасига дуч келамиз. Бу туркум ғазалларни яратиш шоирга нечоғлик ички хотиржамлик, руҳий қувват бахш этганлигини бир ғазалида ўзи шундай ифодалайди:

*Навоий, набий наътидин жам қилғил,
Паришон эса хотири харзагардинг (344).*

Аввалги туркум, яъни васф наът ғазалларда ул зотнинг ҳусни, ибратга лойиқ хулқи, фазилатлари, ҳадислари ҳамда бошқа сифатлари тавсиф этилади. Иккинчи туркум – меърож мавзусидаги ғазалларда эса Муҳаммад (с.а.в.)га юборилган мўъжизалардан бири – меърож воқеасининг васфи келади, у бадий талқин қилинади. Баъзан мана шу икки хил мазмуннинг бир ғазалда ифодаланганини ҳам кузатиш мумкин. Шунингдек, шоирнинг ошиқона ғазаллари

таркибида Расулulloҳ ёр тимсолида васф этилган ғазаллар ҳам мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш алоҳида тадқиқотларни талаб этади.

Наът ва меърож мавзусидаги ғазаллар мавзу йўналишига мувофиқ ўзининг тимсол ва рамзлари, бадий-тасвир воситалари, аниқроғи, ўзига хос услубий-бадий хусусиятларига эга ва шунга кўра уларни ҳар қандай девон таркибидан осон ажратиб олиш мумкин. Расулulloҳга муҳаббат ва бу муҳаббатнинг оташи, шиддати ушбу туркум ғазаллар яралишига бош сабабдир. Бу ишқнинг сир-сабаблари эса Қуръон оятлари, ҳадис ва албатта, шоирнинг ғазалларида ҳам инкишоф этилган. Шоир бу ишқ олови ҳақида шундай дейди:

*Ўт ичра тушса бўлур нисбати самандардек
Кишики ишқинг ўтиға ўзин қилиб мансуб (53).*

Бу ишқнинг мазмун-моҳияти байтдаги самандар тимсоли орқали очилади. *Самандар* тимсоли ҳақида ҳамд ғазалларда ҳам тўхтаб ўтган эдик. Ўтдан яралиб, шу ўт ичида яшайди деб тасаввур этиладиган бу жонивор классик матнларда рамзий маънода ишқ ўтида ёниб яшайдиган ошиқ тимсолини англатади. Байтда *самандар* тимсол-ташбеҳини қўллаган шоир Расулulloҳга муҳаббат мўмин учун тирикликнинг маъно-мазмунни эканлигига ишора қилади. «Пайғамбарни севиш таҳсинга лойиқ, – деб ёзган эди Абу Ҳамид Ғаззолий, – чунки у Парвардигорнинг севган кишиси, Парвардигор ҳабиби! Яъни севганимизнинг

севгани ҳам севимлидир».⁵¹ Зоҳиру ботинда комиллик рамзига айланган Расулulloҳга муҳаббат Аллоҳга муҳаббат билан туташиб кетади. Бадий асарда, хусусан, Навоий ғазалларида эса у зотнинг сиймоси хусну малохатда беқиёс, хулқу атворда ибрат сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам шоир наът ғазалларда у зотни таъриф-тавсиф қилар экан, қиёсини ойдан, қуёшдан излайди, унинг ошиқларини, шу жумладан, ўзини *вафодор ит, хору хас, зарра, ғубор* кабилар билан тенг кўради. Буларнинг барчаси, бир томондан, шоирнинг руҳий-маънавий оламини, иккинчи томондан, бадий маҳоратини ўрганишга имкон беради.

Кўплаб алломаларимиз, шу жумладан, Навоий ҳам ҳазрат пайғамбаримизнинг ҳаёти ибрат эканлигини кўп бор таъкидлаган. Жумладан, «Насойим ул-муҳаббат» асарида мавлоно Румий ҳақида сўзлар экан, шоир шундай ёзади: «Шайх Рукниддин Алоуддавла дептурки, манга анинг бу сўзи бағоят хуш келибтур. Агар ҳолимдан сўрсалар эрдик, уйда ҳеч нима борму? Алар деса эрдик, йўқтур, мунбасит бўлуб (шодланиб) шукур қилурлар эрди ва дерлар эрдик, бу кун бизнинг уй пайғамбар уйига ўхшар ва деса эрдик, матбах (ошхона) муҳайёдур, мунқалиб бўлиб (ўзгариб) дер эрдик, бу уйдин бу кун фиръавн уйи иси келадур».⁵² Бу, албатта, йўқсилликни тарғиб этиб айтилаётган фикрлар эмас. Бу нафсни жиловлаш-

⁵¹ Абу Хамид ал Газали. Воскрешение наук о вере. – М.: Наука, 1980. – С.239.

⁵² Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 15-том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1968. – Б.149.

га ўрганган, нафси устидан аллақачон ғалаба қилиб улгурган, руҳи илоҳий олам билан туташ инсоннинг юпанчларидир.

Навоийнинг пайғамбаримизни улуғлаб, мадҳ этиб битган наът ғазалларида табиат, унинг ашёлари, ҳодисаларига ҳамоҳанг тимсолу ташбеҳлар кўп учрайди. Буни ижодкорнинг олам, табиат билан уйғунликда яшашга бўлган эҳтиёжи билан боғлаш керак.

*Зиҳи ҳилолинг ўлуб ой бошиға тийғи бало,
Бир олмасиз икки ёрғон сену қуёш масало (8).*

Байтнинг дастлабки мисрасида шоир Расулulloҳнинг қошларини истиора санъати воситасида ҳилол, яъни янги чиққан ойга ўхшатар экан, *ой бошиға* ифодаси ёрдамида сўз ўйинидан фойдаланиб икки хил маънони беришга, байтнинг жозибадор бўлишига эришади. Қошлар ҳилолга қиёсланади, юз қуёшга тенглаштирилади – қуёш ва ул зотнинг юзлари бир олманинг икки юзига ўхшаб кетиши таъкидланади.

Наът ғазалларда Расули акрамнинг ташқи гўзалликларини ифодалашга ҳам жиддий эътибор берилганини кузатиш мумкин. Бироқ бу шунчаки таъриф-тавсиф эмас, балки у зотнинг комил хулқлари билан уйғунлашиб кетганини, мисралар ақл нури билан ёритилганини ҳис этиш мумкин, жумладан:

*Юзу кўзунгда муайян камоли сунғи илоҳ,
Не юздурур бу, не кўз лоилоҳа иллаллоҳ (621).*

Шоир Расулulloҳнинг юзу кўзини Аллоҳ қудрати камолотининг намоиши сифатида эътироф этиб, ҳайратга тушади. Сўфиёна шеъриятда истилоҳ даражасига кўтарилган бу тимсолларнинг маъно-мазмунини изоҳлашда мана шу мисралар ҳам қўл келиши мумкин. «Юз деб нур ва суратлар маъноси юзасидан завқ билан охирига етувчи тажаллийни, шунингдек, иймон нурлари ва ирфон эшикларининг очилиши ҳамда ҳақиқий жамол пардаларининг кўтарилишига айтадилар».⁵³ Кўз эса илоҳий оламнинг аёнлашуви, комил инсоннинг ўзи. Чунки кўз ўзидан бошқа ҳамма нарсани кўради-ю, ўзини кўрмайди. Демак, Расулulloҳдек комил инсон жамолида – юзу кўзида ана шу сифатлар мужассамлашган. Бу фикрини шоир шундай давом эттиради:

*Жамолинг ойина «ваш-шамси» кўзгуси нозил,
Кўзунг қаросиға «мозоға» сурмаси ҳамроҳ (621).⁵⁴*

Байтнинг биринчи мисрасини шундай шарҳлаш мумкин: «Жамолинг ойига, аниқроғи, ой жамолингга «Ваш-шамс» («Қуёшга қасам») деб номланган суранинг кўзгуси тушган». Ушбу сурада ўз жонини пок тутган киши нажот топишига асосий эътибор қаратилган. «Ваш-шамс» сурасининг ўн оятидан кейин келтирилган изоҳда шундай дейилади: «...пайғамбар алайҳиссалом қачон юқоридаги оятларни тиловат

⁵³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳиж. – С.44.

⁵⁴ Қуръони карим. – Б.505.

қилсалар, Тангри таолога бундай дуо қилар эканлар: «Аллоҳим, ўзинг нафсимга – жонимга тақво ато этгин. Ўзинг унинг эгаси – хожасисан ва ўзинг уни энг яхши поклагувчисан...» Демак, байтда бу суранинг пайғамбар (с.а.в.) жамолининг ой каби тиниқ ва гўзаллиги билан боғлаб берилишига сабаб нафсу жон тақвосини эгаллаш учун поклагувчи зотдан нажот сўраган ва ана шу истак, хаёл ва турмуш тарзи билан кун кечирган Расулуллоҳ бахтини англаб етганликдир. Ваҳоланки, ҳар бир сўфий нафсу жон тақво-сига эришишни ўз мақсади йўлидаги муҳим вазифа деб қараган. Бадий тасвир нуқтаи назаридан ушбу байтда **белгисиз ташбеҳ** билан бирга **лутф** санъати ишлатилганлигини кўриш мумкин. Яъни *ойина* сўзи икки маънога ишора этади: 1) кўзгу; 2) ой (жамолинг ойига). Шунингдек, *ойина-кўзгу* мафҳумлари тақрир (маънонинг тақрори) санъатини тақозо этади. *Кўзнинг қораси, мозоға* ва *сурма* сўзлари ҳам мазмунан яқин.

Бу тасвир шоирнинг ҳам Пайғамбар (с.а.в.)га муҳаббатини, ҳам сўфиёна ғояни ёрқин ифодалашига ёрдам берган.

Қуёш – Навоий севиб қўллайдиган тимсол ва ташбеҳлардан бири. Бир ғазалда Расулуллоҳ жамолига қиёсланган бу тимсол-ташбеҳ бошқа бир байтда унинг ошиғи сифатида намоён бўлади, хокисорлик рамзига айланади, жумладан:

*Юз эшигинг туфроғиға сурта олғайменму деб
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро (6).*

Байтда Навоий *қуёш* тимсоли воситасида яратилган манзарани жуда чиройли далиллайди, яъни қуёшнинг чарх қасридан қуйига эниб, охир-оқибатда ботиб кетиши, шоир тасвирича, унинг пайғамбар (с.а.в.) уйи эшиги тупроқларига юзини суртиш истагида қилган ҳаракатларидир. Коинотнинг энг улкан жисмларидан ҳисобланмиш қуёш бу оламнинг сарвари эшиклари тупроғига бош уришдан уялмайди. Инсонга хос хусусиятларни жонсиз нарсаларга кўчириш усули – **ташхис** санъати хусусиятларидан ҳам фойдаланган ҳолда **ҳусни таълил**га мурожаат қилиб, шоир гўзал ва бетакрор манзараларни яратишга имкон топади. Айни вақтда, бу ерда **муболаға** ва **тазод** санъатлари ҳам қўлланилган.

Расулуллоҳ васфига бағишланган ғазалларда ўзига хос аҳамият касб этган қуёш тимсоли шоир ижодий ниятининг турли қирраларини ифодалаш учун муҳим манба, восита бўлиб хизмат қилади. Агар қуёш тимсоли ҳамд ғазалларда асосан илоҳиёт манбаини англантишини эсласак, мазкур байтда қуёш **ташбеҳ** ёрдамида пайғамбар (с.а.в.) билан тенглаштирилмоқда:

*Не келса Навоийға, сендин юз эвурмаским,
Ул зарра дурур, сен меҳр, ул бандаву сен хованд.*

Қуёш ва зарра (Навоий ўзини пайғамбар қуёши олдида бир зарра деб ҳисоблайди) тимсоллари **тазод**ни қўллаган шоир айтаётган фикрининг таъсир кучини ошириш мақсадида **банда ва хованд** (қул

ва хожа) тимсолларини *ташибеҳ* ва *тазод* кўмагида келтириб, ҳам лирик қаҳрамон – ошиқнинг аҳволини, ҳам Расулуллоҳ мавқеини чиройли далиллайди. Зеро, пайғамбаримизнинг сўзлари, ҳаёт тарзи, кўрсатмалари унинг умматларига икки дунё саодатига эришиш учун муборак, солиқлар учун эса намунадир. Бу дунёда умматларини покликка, ҳалолликка, Ҳақ йўлига даъват этган ул зот у дунёда уларни ўз шафоатига олади. Шуларни ҳам эътиборга олиб ошиқ-шоир ўзини заррага, қулга қиёсласа, ул зотни қуёшга, хожага ўхшатади. *Зарра* қуёшнинг ичида тартибсиз ҳаракатланадиган энг майда жисмдир. Уни дунёнинг ташвишу қувончлари билан саргардон инсонга қиёслаш мумкин. Қуёш бўлмаса, зарра ҳам мавжуд бўлмайди. Бу фикрни яна Навоий байтлари ёрдамида асослаш мумкин:

*Десам афлок эрур туфайлинг,
Бордурур гуваҳим ҳадиси «лав лок».*⁵⁵

Байтдаги «лав лок» араб тилида «агар сен бўлмаганингда» деган мазмунни ифодалайди. Манбаларда «Эй Расулим, сен бўлмаганингда эди, оламларни яратмаган бўлардим» деган ҳадиси қудсийга дуч келамиз. Оламнинг яратилишидан мақсад одам, одамнинг яратилишидан мақсад эса пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдек комил инсон эканлиги бошқа ўринларда ҳам эътироф этилган, жумладан:

⁵⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.262.

*Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен ғараз инсондин, ар оламдин инсондур ғараз* (303).

«Агар Расулуллоҳ бўлмаса эрди, Худо ҳеч нарсани яратмасди. Бошқалар илдиздан чиққан (ён илдиздан) дарахтга ўхшайдилар. Расулуллоҳ оламга тарқалган улуғ дарахтдур». Бу жумлага уйғун фикрлар кўп асарларда, шу жумладан, юқоридаги байтда ҳам ўз ифодасини топган. «Мақташ ва улуғлаш чексиз улуғ қудратлик Аллоҳга лойиқдурким, Муҳаммад нурини халқ этиб, анинг туфайлидин оламни яратди. Оламни яратишдан мақсади одам яратиш эди. ...Шунинг учун инсонлар ичида алардин улуғ руҳлик, пок зотлик бир гуруҳ кишилар яратиб, ўзи билан бандалари орасида яловчилик вазифасини аларга топширди. Буларнинг энг аввали ҳамма инсон отаси, отамиз ҳазрат Сафиюллодир. Ҳаммаларидан афзал, энг охирги хотамул анбиё пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам эрур»⁵⁶.

Бир ғазалида:

*Хаамири моййи жисмингдин ортқанни қазо
Икки баданда қилиб руҳ, атади Хизру Масиҳ* (101), –

дейди шоир. Байтда айтилишича, Расулуллоҳнинг лойи қорилганда унинг ортиб қолган қисмидан Хизр ва Исо алайҳиссаломлар яратилган экан. Бу фикр Муҳаммад пайғамбарнинг жами пайғамбарлар пай-

⁵⁶ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Биринчи китоб. – Тошкент, 1991. – Б.6.

гамбари эканлигига ишора қилади. Ушбу мазмундаги байтлар шоир наътларида тез-тез учраб туради, жумладан:

*Эй нубувват хайлиға хотам бани Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким бўлур хотам аро (6).*

Ушбу байт Қуръони каримдаги «Муҳаммад сизлардан бирон кишининг отаси эмасдир, балки у Аллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнги-сидир...» (33:40) деган оятига мувофиқ келади. Бу ҳақиқатни ифодалашда шоир *хотам* сўзининг маъно имкониятларидан чиройли фойдаланади, шу билан бирга, Муҳаммад пайғамбар «хамири мойи жисми»нинг яратилишига эътиборни қаратади. Профессор Нажмиддин Комилов тасаввуфнинг кайҳоний тушунчалари, яъни олам тузилиши ҳақидаги тасаввурларини қисқача шарҳлар экан, шундай дейди: «Тасаввуф фалсафасига биноан, Аллоҳ таоло (уни Жавҳари зот, Мутлақ руҳ, Ақли кулл ҳам дейдилар) аввал Муҳаммад алайҳиссаломнинг нурини яратди. Сўнгра шу нур туфайли оламларни ва одамларни яратди. Шундай қилиб, олам асосида Муҳаммад нури ёки Муҳаммад ҳақиқати ётади. Оламлар бошида Муҳаммад нури мавжуд бўлганлиги сабабли биринчи инсон ҳазрати Одам Сафиуллоҳни Муҳаммаднинг ўғли, бошқача айтганда, Муҳаммад алайҳиссаломга нисбатан ҳам ота, ҳам ўғил дейиш мумкин».⁵⁷ Навоий наътларида айнан шу масалага жиддий эътибор қаратилган:

⁵⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.42.

*Одамки, башар насли силкига эрур пайванд,
Суратда санга волид, маънода санга фарзанд».⁵⁸*

Мувозана санъатини қўллаб, байт мисраларидаги сўзларнинг ўлчов жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келиши туфайли оҳангдорликка эришган ҳамда *тазод* санъати (сурат – маъно, волид – фарзанд) воситасида фикр моҳиятини очиб берган шоир: «Бутун инсониятни фарзанд деб билган (Бутун инсониятнинг отаси бўлган) Одам алайҳиссалом зоҳиран сенга (Муҳаммад (с.а.в.)га) ота, моҳиятда эса у сенга фарзанд», – дейди. «Бунда баъзилар ўйлагандек, ул муборак зотнинг тарихий шахсиятлари эмас, тасаввуфий манбаларда кўп карра таъкидланганидек, Одам алайҳиссаломнинг лойи қорилаётган чоғдаёқ пайғамбар бўлган Муҳаммад, яъни ҳақиқати Муҳаммадия назарга олинмоғи лозим».⁵⁹

Мукамалликка, комил хулққа эришиш учун интилаётган ҳар бир сўфий Расули акрамни ўзига ибрат, намуна деб билар экан, айнан мана шу жиҳатга ҳам кўп эътибор берган. Наинки оддий кишилар – мўмин-мусулмонлар, балки улар учун танлаб олинган зотлар – пайғамбарлар орасида ҳам улуғлик намунаси эканлигини таъкидлаган шоир Расулуллоҳнинг инсоният тақдиридаги ўрни, аҳамиятига эътиборни қаратади. Одам ато фарзандлари – бутун ер юзидаги одамларни ҳақ йўлга бошлаш учун юборилган пайғамбарларни узук (ҳалқа) деб билсак, Расулуллоҳ

⁵⁸ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1988. – Б.110.

⁵⁹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000. – Б.76.

(с.а.в.) ана шу узук ҳалқасини боғлаб турувчи кўзига битилган исм (моҳият) – ҳаётнинг, тирикликнинг мазмуни эканлиги эътироф этилади.

Навоий наътларидаги диний фикр-қарашларни ифодалашда *Каъба*, *Макка*, *Мадина* сингари Расулуллоҳ ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ макон тимсоллари муҳим ўрин тутди. Шоир Расулуллоҳга бўлган муҳаббатини у зот ҳаётидаги энг бахтиёр ёхуд бахтсиз кунлар билан боғлайди:

*Не учун киймиш қаро ҳар ён солиб жайбиға чок
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро* (6).

Бу байтда манзаралар ифодаси воситасида айтилаётган фикрлар пайғамбаримизнинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратлари билан боғлиқ. Маълумки, пайғамбарликнинг ўн учинчи йилида пайғамбар (с.а.в.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлар. Байтда ушбу ҳодисани *ташхис* санъати орқали ифодалар экан, шоир Каъбатуллоҳнинг ранги ва шаклига эътиборни қаратади, яъни: «Агар Каъба сендан (Расулуллоҳдан – К.М.) айрилгани учун мотам тутмаётган бўлса, нега у қора – мотам либосини кийиб, ёқасини чок-чок этган». Байтдаги Каъба тимсолини рамзий-сўфиёна мазмундаги «кўнгил» маъноси билан боғлаб тушунганда Расулуллоҳ билан бирга ҳижрат қилиб кетолмай қолиб кетаётган кишилар, шу билан бирга, қайси замону маконда яшамасин, унинг ҳажрида ўртанган ошиқларнинг, жумладан, шоирнинг ҳам қалб ўртанишлари ўз аксини топганлигини ҳис этиш мумкин.

*Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин
Зарра-зарра жисми бир-бирдин тўкулди ғам аро* (6).

Батҳо – Макка яқинидаги даранинг номи. Мажозан у Макка маъносида ҳам қўлланилади. Аввалги байтда айтилган фикрни кучайтирар экан, шоир энди *тафрий* санъатини қўллайди, чинакам мавжуд манзаранинг табиатини инкор этиб, уни руҳий изтироблари билан боғлаб, ўзгача асослайди (тафрий, одатда, ташбихи тафсилга мувофиқ келади), яъни: «Бу Батҳо, яъни Макка узра чўзилиб ётган қумликлар эмас, балки унинг (Макканинг) жисми сенинг ҳажрингда ғамдан зарра-зарра бўлиб тўкилиб тушди». Ғоят гўзал ва таъсирчан ўхшатиш. Агар Маккадагилар, Расулуллоҳ кетгач, унинг ҳажрида ўртанаётган бўлсалар, Мадинадагилар уни интиқлик билан кутаётганлигини шоир кейинги байтда ушбу ғазалда кенг қўллаётгани *тафрий* ва *ташхис* санъатлари воситасида шундай талқин этади:

*Йўл эмас, Ясрибда йиртибдур юзин тирноғ ила
Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро* (6).

Ясриб – Мадина шаҳрининг қадимий номи. Пайғамбар (с.а.в.) ҳижратлари ҳақида хабар тарқалгандан сўнг муайян сабабларга кўра сафар бир оз кечикади. Мадинада у зотни фақат одамлар эмас, ҳамма нарса – йўллар, даралар, водийлар орзиқиб кутаётган эди. Шоир йўл тимсоли ёрдамида одамларнинг аҳволи, кайфиятини ҳам ифодалашга муваффақ бўлган, яъни: «Бу йўл эмас, балки сенинг қадаминг етмагун-

ча фироқдан тирноқлари билан юзларини юлиб шу аҳволга тушди». Қумликлар узра чўзилиб ётган Мадина йўлларини фироқдан ўртаниб яшаётган ошиқ аҳволига қиёслар экан, шоир энг зўр таъсир кучини топгандек бўлади.

Расулulloҳга бўлган муҳаббат ва садоқатни ифодалашда *ит* тимсолининг ўринли қўлланилганини кузатиш мумкин. Мумтоз адабиётимизда *ит* – ошиқлик тимсоли, вафо ва садоқат, хокисорлик рамзи. Чинакам ошиқнинг руҳий аҳволини ифодалашда имконияти кенг тимсол, жумладан, шоир бир наът ғазалини шундай яқунлаган эди:

*Итларинг махсусу маҳзундур Навоий, кошки,
Кирса бу маҳрум ҳам ул зумрайи маҳрам аро* (6).

«Ит»нинг байтда вафодор ошиқлик сифати англашилиб турибди. Унинг мазмунини шоир *тазод* (маҳрум, яъни бенасиб, бебахра ва маҳрам, яъни улфат, сирдош) ҳамда *тажнис* (маҳрам – маҳрум // *тажниси ноқис ёки тажниси хатти*) санъатлари воситасида ифодаламоқда. Шуниси эътиборлики, махсус маҳрамлар ҳам, маҳзун маҳрум ҳам *ит* – садоқат тимсолида ифодаланмоқда.

Расулulloҳ шафоатига муяссар бўлиш истагини ўзига сингдириб юборган ғазал ва байтларда ҳам *ит* тимсоли қўлланилади.

*Итинг ҳисобиға кирган ҳисоб вақтида,
Агарчи журми эрур беҳисоб, эмас маҳсуб* (53).

Яъни «Ҳисоб куни – Қиёматда Расулulloҳнинг шафоатига муяссар бўлганларнинг гуноҳлари афв этилиши осонроқ кечади» деган фикрни ифодалашда шоир Расулulloҳнинг ошиқларини *ит* тимсоли орқали ифодалар экан, фикрини *такрир* (ҳисобиға, ҳисоб), *иштиқоқ* (ҳисоб, беҳисоб, маҳсуб) каби санъатлар ёрдамида тушунтиради.

Ушбу тимсолнинг гўзал намуналарини меърож ғазалларидаги само тасвирига бағишланган байтларда ҳам учратиш мумкин:

*Шери гардун ул кишига бўйни боғлиғ бўлғай ит
Ким, эшигинг итларин айлар ўзига ақрабо.*⁶⁰

Шери гардун – фалакнинг бешинчи буржи ҳисобланмиш Асад. Номланиши, мавқеи жиҳатидан Асад самовий буржларнинг энг кучлиси. Асаднинг номдоши бўлган «шер» сўзининг поэтик имкониятларидан жуда чиройли фойдаланган шоир эшигинг итларини (бошқа буржларни) ўзига яқин тутган Асад бўйни боғлиқ итнинг ҳолига тушади дейди.

Наът ғазалларда Расулulloҳга муҳаббат турли шаклу шамойилда намоён бўлаверади. Булар орасида, айниқса, меърож мўъжизалари билан боғлиқ ғазаллар эътиборни тортади. «Ҳеч кимга насиб этмаган буюк мақом (меърож – К.М.) тасаввуф аҳли учун Ҳаққа ёвуқлашиш, Аллоҳ билан мулоқотда бўлиш, Аллоҳнинг буюк инъом ва марҳаматига сазовор бў-

⁶⁰ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.11.

лишдир. Фанолик ва бақоликка етишишнинг энг ҳақиқий ва намунавий кўринишидир...»⁶¹

*Чу қурб Қофига еттинг, етишмади Жибрил,
Не навъ ҳудҳуд симурғ ила бўлур йўлдош? (272)*

– деб ёзади шоир.

Байтдаги қурб – тариқат ҳоли. Қурб яқинлик, яқинлашиш маъноларини англатади. Солиқнинг ўзини Тангри таолога яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, худонинг ҳузурини бевосита сезиш, Худо нигоҳининг тушишини ҳам англатади. Қурбни сўфийлар кўпинча Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васалламнинг меърож туни Аллоҳ ҳузурига етишиши билан қиёслайдилар. Сўфийларнинг энг катта орзуси ушбу мақомни эгаллашдир. Расулulloҳнинг Жаброил алайҳиссалом раҳнамолигида бу мақомга эришганини таъкидлар экан, шоир Ҳудҳуд ва унинг йўлдошларини (Атторнинг «Мантиқ ут-тайр», кейинчалик ўзи яратган «Лисон ут-тайр» дostonларида келтирилган) **талмеҳ** сифатида қўллайди. Яъни Ҳудҳуд сингари *Жаброил* эмас, балки *симурғ* каби *Расулulloҳ* бу мақомга эришди.

«Меърож» тасаввуф луғатларида руҳнинг юксалиши ва маънавий йўлчилик (йўловчилик) деб талқин этилади.⁶²

Бутун орзу-истаги, умрининг мазмунини Аллоҳ васлига эришиш деб билган сўфий (айн ул-яқин)

⁶¹ Қаранг: Меърожнома. – Тошкент, 1995. – Б.5.

⁶² Sulayman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.368.

аҳли учун меърож жуда катта руҳий-маънавий озиқ, қувватдир. Айнан шу сабабли ҳам Навоийнинг меърож ғазалларида сўфиёна руҳнинг устунлигини англаш мумкин:

*Уружунда айнул яқин аҳлининг
Кўзига ғуборинг бўлиб тўтиё.*⁶³

Ҳақиқатни идрок этиш йўлида эгалланган илмларни сўфийлар қуйидагича тасниф этадилар: а) илм ул-яқин, яъни билим орқали ишониш, тўлиқ илм ва тажриба қилиб кўриш; б) айн ул-яқин, яъни ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилиш. Унинг асосида мушоҳада ётади; в) ҳаққ ул-яқин – ҳақиқий ишонч, Ҳаққа етиш илми.

Расулulloҳни ҳаққ ул-яқин аҳлидан деб билган айн ул-яқин аҳли меърож кечасида кўкка кўтарилган пайғамбар (с.а.в.) оти оёқларидан кўтарилган чангни ўз кўзларини равшанлантирувчи тўтиё деб билмоқдалар. Бу мажозу ташбеҳлар замирида пайғамбаримиз ҳаёт тарзи, фаолияти сўфийлар учун мукамалликка эришиш йўлида, мақсадларини амалга оширишида ибрат намунаси эканлиги очиқ намоён бўлади.

Расулulloҳни поклик оламининг сўфийси деб билган шоир шундай дейди:

*Сўфийи олами қудсий сену асҳоб русул,
Арши аъло келиб ул хайл учун хонақаҳинг.*⁶⁴

⁶³ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.11.

⁶⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.274.

«Сен – поклик оламининг сўфийси, расуллар – бошқа пайғамбарлар – саҳобаларинг (дўстларинг, улфатларинг). Сизлар учун арши аъло хонақоҳдир». Расулуллоҳ самога кўтарилган кеча ҳар бир осмондан ўтар экан, ўзидан аввал ўтган пайғамбарларга рўбарў келади, Одам алайҳиссалом, Исо ва Яҳё алайҳиссаломлар, Юсуф алайҳиссалом, Идрис, Мусо, Иброҳим алайҳиссаломлар билан кўришади (Расулуллоҳ бу кечада эришиб ўтаётган мақомларга улар вафотларидан кейингина эришган эдилар). Сўфийлик тарихида ҳам катта ҳодиса сифатида талқин этиладиган ушбу воқеани шоир бадий ифодалар экан, Расулуллоҳнинг Аллоҳ васлига мушарраф бўлишини *қоба қавсайн* ибораси ёрдамида тушунтиради:

*Навоий нетар қоба қавсайн, агар
Тона олса қошинг кеби икки ё?*⁶⁵

Байтдаги *қоба қавсайн* жумласи икки ёй (яъни икки қош) орасидек яқин, ҳатто ундан ҳам яқин ораликдаги, жуда кичик бир масофа деган маънони англатиб, ҳазрат пайғамбаримизнинг меърож кечаси Аллоҳга жуда ҳам яқинлашганини англатувчи ифода⁶⁶ сифатида хизмат қилади. Бутун ҳаётини Ҳақ васлига эришишга бахш этган солиқ учун меърож кечасининг энг олий чўққиси – самараси деб айтиш мумкин бўлган ушбу воқеага шоир алоҳида

⁶⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.11.

⁶⁶ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.290.

урғу бериш билан унинг ўз руҳониятини камол топтиришига ҳам ишонади.

Меърож мавзусидаги ғазаллар мазмунини меърож воқеалари ҳамда шоирнинг у билан боғлиқ тасаввур ва кечинмалари ташкил этади. Уларда, айниқса, *коинот*, *тунги само* тасвири муҳим ўрин тутади, зеро, меърож мўъжизалари тун билан, коинот ва унинг жисмлари билан чамбарчас боғлиқ.

*Анжум ичра оразинг меърож шони уйлаким,
Тушса дурри шабчароғе ҳар тараф шабнам аро* (6).

Расулуллоҳнинг меърож кечасидаги ҳолати самовий жисмлар билан уйғунлаштирилган экан, шоир ул зот ва унинг атрофидаги юлдузларни худди кечаси шудрингзор устидаги чироқ ва унинг ёруғидан аксланиб, ялтираб кўринаётган шуълаларга қиёслайди (ораз тунчироққа, юлдузлар эса ундан шуълаланаётган шудринг томчиларига ўхшатилади).

Меърож тасвиридаги самовий ташбеҳларни, бир томондан, меърож кечасининг улуғлиги билан, иккинчи томондан, шоирнинг Расулуллоҳга муҳаббат билан изоҳлаш мумкин. Уруж шомидеги самовий тасвир ифодаларини шоир, айниқса, *меҳр* (күёш), *бадр* (ой), *субҳ* (тонг), *нужум* (юлдуз), *чарх* (фалак) каби тимсоллар воситасида чиройли далиллайди:

*Чун шони уруж қайттинг бот,
Субҳ этти ёқасин ғуссадин чок.*⁶⁷

⁶⁷ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.262.

Меърож фақат бир кечада (ер ҳисобида бир неча сонияда) амалга оширилган. Тунда бу воқеанинг гувоҳи бўлган фалакда отаётган тонг ҳар куни бу шомни соғиниб ёқаларини чок этишини ифодалаган шоир **ташхис** санъатини қўллайди. Фақат одамлар эмас, балки бутун борлиқ унинг ошиғи эканлигига яна бир бор ишонтиради.

*Сипеҳр ҳар кеча юз минг кўзин недин юммас,
Висолингга яна бир кеча гар эмас муштоқ (329).*

Мазмуни: «Самонинг ҳар кеча кўзларини юммаслигига сабаб (юз минг кўз – юз минг юлдуз, яъни **истиора**) сенинг висолингга яна бир бор етишишга муштоқлигидандир». Наътларда кенг қўлланилган **ташхис** санъатидан ушбу байтда ҳам фойдаланилган. Диний нуқтаи назардан қараганда ҳам, фақат одамлар эмас, балки оламдаги жамики нарсалар Расулulloҳни улуғлайдилар, унга саловат айтадилар. Демак, жонсиз нарсаларга ёки инсондан бошқа нарсаларга инсонга хос хусусиятларнинг сингдирилиши, биринчидан, бадиият масалалари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан ва асосан, юқорида айтилган фикрларга дахлдордир.

Тасаввурлар талқини сифатида эътироф этиш мумкин бўлган яна баъзи байтларга мурожаат қиламиз:

*Сен шамъ, вале гардун фонуси хаёл эрди,
Урғанда малак хайли тенгрангда саросар чарх.⁶⁸*

⁶⁸ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.81.

Бағоят гўзал тасвир ва қиёслар қўлланилган бу байтдаги *фонуси хаёл* – шиша қисмига расмлар чизиб безатилган фонус ёки хаёлга банд бўлиб ўзини унутган киши маъноларини ифодалайди. Демак, шоир **лутф** санъатини қўллаб, *фонуси хаёл*нинг иккала маъносидан ҳам фойдаланишга муваффақ бўлади. Меърож кечасидаги само манзараси тасвирланган байтни шундай тушуниш мумкин. Биринчи маъно: Фалак узра юксакликка кўтарилиб бораётган пайғамбарнинг жамоли шамъ бўлса, гардун – шиша қисмига расмлар чизилган фонус. Фаришталар унинг атрофида парвонадек чарх урадилар. Иккинчи маъно: Сенинг жамолинг шамъидан (нуридан) гардун ўзини унутиб қўйган, фаришталар сенинг атрофингда парвоналардек чарх урадилар.

Лагандаги шамъ ва унинг атрофида айланаётган парвоналар тасвирини самовий андозаларга кўчирар экан, шоир ғазални шундай давом эттиради:

*Шамъингга лаган бўлғач афлок малойикдин,
Парвоналар урдилар тегрангда мукаррар чарх.*

Фалак – шамъ учун лаган. Шамъ эса пайғамбар жамоли. Малойиклар – фаришталар бу кеча унинг жамоли шамъи атрофида тинимсиз чарх ураётган парвоналардир.

Меърож шомидаги юлдузлар бедор кўзларга қиёсланар экан, уларнинг ёруғ нур таратишлари шундай асосланади:

*Нужум кўзларини гарди маркабинг ёрутиб,
Гоҳики секритибон чарх соҳатида Буроқ (329).*

Расулulloҳ самога Буроқ отида кўтарилганлиги маълум. Бу сайрнинг муқаддаслиги ушбу байтда ҳам таъкидланади. Буроқнинг оёқлари остидан кўтарилаётган чанг (самовий гард) туфайли юлдузлар кўзи (кўзга қиёс) ёришиб бормоқда. Кўзга сурма қўйилганда у равшанлашади. Шоир байтда шуни назарда тутган ва бошқа ўринларда бу гардни тўтиё (малҳам) га ҳам қиёслайди. Бунинг сабабларидан бири Расулulloҳга хизмат қилган Буроққа алоҳида меҳр-муҳаббатнинг ифодаси бўлса, бошқа томондан, Буроққа сўфийлар ишқнинг рамзи, тимсоли деб назар солганлар.⁶⁹ Зеро, улар учун руҳни мукамалликка – Ҳаққа олиб чиқадиган восита ҳам ишқдир. Шунинг учун ҳам унинг чанги тўсиқ бўлиш ўрнига нур – ёритиб турувчи восита, малҳам деб эътироф этилади. Бунинг оқибатида бир-бирига қарама-қарши тушунчалар мувофиқлашганига дуч келиш мумкин, жумладан:

*Эй тўқуз торами ахзар бўлубон жилвагаҳинг
Хайли анжуми сипаҳинг, нури ғубори сияҳинг.⁷⁰*

Байтнинг мазмуни: Тўққиз қават кўм-кўк осмон сен жилва этадиган маскан, ундаги тўда-тўда юлдузлар сенинг сипоҳларинг, улардан тарқалаётган нур

⁶⁹ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.105.

⁷⁰ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.274.

эса отингнинг ғуборидир. **Ташибеҳ** санъатини қўллаган шоир бу байтда ички қофияга ҳам эътибор беради. Байтдаги сияҳ, яъни сиёҳ сўзи Расулulloҳнинг отларига нисбатан қўлланилган. Вазн ҳамда шеърнинг шаклий хусусиятлари талаби билан *сиёҳ жарда*, яъни қора тўриқ отни сияҳ атамаси билан ифодалайди. Меърож шомида Расулulloҳнинг самога Буроқ отида кўтарилганлиги ҳақидаги фикр ифодаси бошқа ўринларда ҳам тез-тез учраб туради:

*Фалак қолиб Буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо (7).*

Буроқингни фалакдек тезюрар деб мақтай олмайман, чунки у фалакдан тез юради, жамолингни ойга ўхшатолмайман, чунки ойнинг ўзи жамолингдан ёруғлик – нур олади деган шоир байтда **мувозана** санъатини қўллайди. Унга мувофик, байтдаги сўзлар ўлчов жиҳатидан ўзаро тенг қўлланилади. Келтирилган байтда бу санъатнинг қўлланилиши унинг оҳангдорлигини таъминлайди.

Буроқнинг гардига, изига бутун само – ойу юлдузлар, айниқса, малаклар ошиғу беқарор. Буни эса шоир шундай тасвирлайди:

*Юзи тубон тушубон маркабинг изиға малак,
Ер узра қурсни қилғон киби гадой талош (272).*

Ҳаётий мисол келтириш йўли билан (**тамсил** санъати), яъни гадойнинг кулча нонни талашиб оли-

ши воқеасини малакларнинг Буроқ изига талпинишларига қиёслаган шоир **ташбеҳ** санъатини ҳам қўлайди (от туёқларининг изи ва қурс шаклан ўхшаш) ва бу билан бутун борлиқнинг У зотга бўлган муҳаббатини ифодалашга муваффақ бўлади.

Наът ғазалларининг мавзу кўлами кенг. Расулуллоҳнинг ҳаётини ҳар бир мўмин каби ўзига ибрат деб билган шоир унинг ҳаётига оид кўплаб воқеа-ҳодисаларни шеърга кўчирар экан, уни ўзгаларга ҳам ибрат қилиб кўрсатади. «Хазойин ул-маоний» куллиётида бу туркум ғазалларга жуда кенг ўрин берилган ва уларни ўрганиш орқали пайғамбаримиз шахсини, ҳаёт тарзини анча теран тасаввур этиш мумкин.

Ул зотнинг сўзлари эл орасида *ҳадис* номи билан машҳур. Ана шу ҳадислар, умуман, пайғамбаримиз сўзларининг қиммати ҳақида шоир махсус ғазаллар ҳам битган. «Бадоеъ ул-бидоя» наътлари орасидаги *ҳадис* радифли ғазал шулар жумласидандир.

*Қаёнки ёзди ҳадис, ўлди сайд эл гўё,
Нуқтани дона, хутутини дом қилди ҳадис (90).*

Байтда шоир Расулуллоҳ сўзларининг ёзиб қолдирилган шакли ҳақида сўз юритар экан, қаердаки бу ҳадислар битилса, сайд (ов) бўлган эл учун нуқталари дона, хатлар эса дом эканлигини таъкидлаб (**таносуб**, **ҳарф** санъатлари), бу сўзларнинг элга таъсир этадиган сир-сехри ҳақида сўзлайди. Аслида, бу сир-сехр мукамалликка интилганларни ўзига ошно қилган эди. **Китобот (ҳарф)** ҳамда **таносуб** санъатларини қўл-

лаган шоир кейинги байтда **ҳусни таълил** воситасида ҳадисларнинг ноёблигини жуда чиройли далиллайди:

*Лабидин айру тушуб сўг учун китобатдин,
Не тонг, либосин агар мушкфом қилди ҳадис (90).*

Ҳадис қилиб битилган сўзларнинг қора ранги (мушкфом) уларнинг ўз эгасидан (Расулуллоҳ лабла-ридан) айрилгани учун тутаётган мотами сифатида изоҳланган ушбу байт шоир маҳоратини, аини пайтда, у зотга бўлган муҳаббатни англатади.

Расулуллоҳ каломи – ҳадиси шариф ҳар бир мўмин, мусулмонга ва албатта, Ҳақни излаб талпинаётган соликка, шу жумладан, ҳазрат Навоий учун ҳам бир нур эди. Шу боис у зотнинг сўзларидан қувват, мадад олган шоир шундай ёзади:

*Улусни тутти Навоий сўзи, анинг бирла
Магар Расули алайҳиссалом қилди ҳадис (90).*

Аллоҳнинг муҳаббатига эришмоқ учун, биринчи навбатда, Расулуллоҳ (с.а.в.)ни севмоқ, унга эргашмоқ, ундан ибрат олмоқ ва албатта, унинг ҳадисларини мукамал билмоқ лозим.

Буни ҳар доим қалбида тутган шоир Муҳаммад пайғамбарнинг кўплаб сифатлари қатори айтган сўзларидаги мукамалликдан ҳайратга тушади:

*Эрур каломеким, анда ҳуруфи иллат йўқ,
Қаю ҳадиски, сендин баёнға келди саҳиҳ (101).*

Араб алифбосида алиф (ا), вов (و), ёй (ي) ҳарфларини ҳуруфи иллат, яъни нуқсонли ҳарфлар деб атайдилар. Туркий тилда бу ҳарфлар қўшиб ўқилса, *واى* – «вой» сўзи (афсусланиш ифодаси) келиб чиқади. Бу байтда ҳарф санъатининг хусусиятларидан бетакрор қиёс топган шоир байтини шундай тушунтириш мумкин: «Сенинг ҳеч бир сўзингдан афсусланиш, аниқроғи, хатолик йўқ. Сен айтган ҳадисларнинг (сўзларнинг) барчаси тўғри, хатосиздир».

Бунинг сабаби бошқа бир байтда шундай далилланади:

*Тилинг ҳамиша ладуний улумиға нотик,
Мудом кўнглунг илоҳий румузидин огоҳ (621).*

Илми ладуний авлиё ва анбиёларга юбориладиган илмдир. Бунда ладуний илм эгаси ҳеч қандай қийинчиликсиз Аллоҳнинг кўмаги билан энг қийин ва оғир илмларни ҳам осон ўзлаштиради (Расулуллоҳга Қуръон оятларининг нозил бўлишини эслайлик). Шуларни ҳисобга олган шоир ҳамиша илми ладуний туфайли нотик пайғамбар (с.а.в.) кўнглининг илоҳий рамзлардан – ғайб сирларидан ҳамма вақт огоҳ эканлигини таъкидлайди. Бундай мукамалликка эришиш эса ҳар бир ошиқ-сўфийнинг, жумладан, Навоийнинг ҳам ушалиши мушкул бўлган орзулари эди:

*Мақомингга етайин деб Навоий айлар сайр
Гаҳи Ажам била Нарез, гаҳе Хижозу Ироқ (329).*

Пайғамбаримиз васф этилган ғазалларда, хусусан, меърож ғазалларида Расули акрамнинг сураат ва сийратлари, муҳим сифатларини ифодалар экан, шоир у зотнинг сиймосини мукамаллик намунаси сифатида эътироф этади. Кўплаб рамз ва ишоралардан фойдаланади, у зотнинг ҳаёт тарзига мансуб воқеа-ҳодисаларга мурожаат қилади, уларга мувофиқ ***ташбеҳ, тазод, ташиҳ*** ва бошқа санъатларни жуда ўринли қўллайди. Шундай бўлса-да, ўзининг ожизлигини ҳис этади. Ҳазрат Расулуллоҳни мадҳ этиш учун бутун билимини, нуқтадонликни ишга солса-да, унинг таъриф-тавсифини айтиб тугатиш мумкин эмас:

*Сен киму наътин демак, тил асрағил кўп нуқтадин,
Эй Навоий, маърифатни қилма ҳар не бор харж.⁷¹*

Бу кайфиятни шоир бошқа бир ғазалида шундай фикрга алмашади:

*Эмас Навоийю мадҳинг демакка ҳад, басдур
Анга бу қадрки, модихларингға бўлса модих (101).*

Тасаввуфда, тариқатда Аллоҳ севгисига эришиш учун, биринчи навбатда, Расулуллоҳ (с.а.в.)га тобе бўлиш, яшашда, ибодатда, феъл-атвор ва хатти-ҳаракатларда унга эргашиш лозим деган қараш мавжуд. Ушбу ғазалларнинг зоҳиру ботинида ана шу муҳаббат нафасини сезиш мумкин.

Навоий назарида ҳам набий, ҳам валий, ҳам пайғамбарлар хотами – Расулуллоҳ сиймоси комил ин-

⁷¹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.95.

сон тимсолини ифодалашда жуда муҳим ва беқиёс воситадир. Наът ғазалларни ўрганишда ошиқ-шоир руҳий оламини айнан шу мақомдаги ҳолати билан боғлаб тадқиқ этиш самарали натижа бериши мумкин. Ҳар бир мўминга хос сифатларга эга бўлган шоир инсоният тарихида, тақдирида Расули акрамнинг тутган ўрнини жуда нозик ва теран ҳис этади, ғазалларда бутун латофати билан ифодалайди.

Хуллас, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ҳамд ва наът ғазаллар ўз табиатида кўра, энг аввало, шоирнинг диний-сўфиёна қарашларини ўзида мукаммал акс эттирган, ислом фалсафасини, тасаввуф фалсафасини умумлаштирган ғазаллардир. Шоирнинг Шарқ шеъриятида мавжуд анъанага мувофиқ битилган бу туркум ғазалларида Аллоҳ, олам ва одам ҳақидаги фикр-қарашлари бетакрор мулоҳаза ва бадий бўёқларда ўз ифодасини топган. Агар тавҳид ҳамд ғазалларда шоир асосий эътиборни Аллоҳни мадҳ этишга, унинг сифатлари тавсифига қаратиб, исломий билимлар асосида унинг яратувчилик қудратига эътибор берган бўлса, тасаввуф фалсафасига мувофиқ, оламини Аллоҳнинг зухуроти сифатида идрок этган ҳолда ҳар бир нарсада – гулу майсада, гиёҳда, тоғу тошда Ҳақнинг мавжини, жилвасини кўради ва буни бадий тимсоллар, санъатлар ва тасвир воситалари ёрдамида шеърга кўчиради. Тажаллий назариясига асосланган бу фалсафий йўналиш ташбеҳли тафаккурда *қуёш, зарра, баҳр, денгиз, томчи, хубоб, хуффош* ва яна кўплаб тимсолларнинг рамзий характер касб этишига олиб келган. Шунингдек, ҳамд

ғазаллардаги тимсол ва рамзларни ўрганиш шоирнинг сўфиёна руҳдаги бошқа ғазалларини ўрганишда муҳим очкич бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин. Айни пайтда, бу туркум ғазаллардаги сўфиёна тимсол-рамзлар ошиқона ёки бошқа туркум ғазалларда ифодаляйдиган маъно-мазмундан фарқланиши ҳам мумкин. Муножот йўлида битилган ҳамд ғазаллар эса кўпроқ банда ва Ҳақ муносабатларини ойдинлаштиришга эътибор қилади. Шу билан бирга, дунё, борлиқ, инсон умри, тириклик, инсоннинг инсонлик моҳияти каби энг улуғ масалаларни англаб етишга имкон беради. Бу мазмун ва ғояни бадий ифодалашда шоир тимсол ва рамзлар билан бирга бадий санъатларга ҳам мурожаат қилганлиги табиий. Хусусан, **тазод, ташбеҳ, таносуб, такрир, иштиқоқ** каби санъатлар бу туркум ғазаллар учун характерлидир. **Тазод**, асосан, Аллоҳ ва банда муносабатларини ифодалашда, **таносуб** оламнинг Аллоҳ томонидан бир бутун уйғунликда яратилганини, **иштиқоқ** санъати эса Аллоҳнинг яратувчилик қудрати (олам унинг тажаллиси), моҳиятнинг ҳодисада акс этишини ифодалашга дахлдордир. Бу туркум ғазалларда, бизнинг назаримизда, **муболаға** санъатига дахлдор бўлган қиёсларни Аллоҳнинг (диний манбаларда, хусусан, Қуръони каримда берилган) сифатларига нисбатан қўлласак, улар **ташбеҳ** даражасига тушиб қолади.

Наът ғазаллар ҳам шоирнинг диний-сўфиёна қарашларига уйғун. Наът ғазалларни мавзу йўналишига кўра икки туркумга ажратиб ўрганиш мумкин. Биринчи туркум ғазалларда сарвари олам Расулulloҳ васф

этилса, иккинчисида у зотга юборилган мўъжизалардан бири – меърож воқеалари бадий тавсиф этилади. Васф наътларда асосий эътибор у зотнинг ҳаёт тарзи, сурат ва сийрати, ҳадисларининг бадий ифодасига қаратилган бўлиб, шоир у зотни комиллик тимсоли сифатида эътироф этади, олам ва одамнинг яратилишидан мақсад Расулulloҳдек комил инсон эканлигини таъкидлайди. Меърож мавзусидаги ғазаллар меърож мўъжизасини улуғлаш билан бирга шоирнинг сўфиёна қарашларини ифодалашга имкон беради. Ҳаққа ёвуқлашиш истагида яшаган, ёниб-ўртанган ошиқ-соликнинг орзуларини ифодалаш учун меърож ифодаси энг тўғри ва гўзал восита бўлиши мумкинлигини шоир ғазаллари исботлайди. Шоир ушбу мавзунини, маънони ифодалашда кўплаб тимсол ва рамзларга мурожаат қилади, ишораларни қўллайди, Расулulloҳнинг ҳаёт тарзига мансуб воқеа-ҳодисаларга мурожаат қилади, уларга мувофиқ **ташбеҳ, тазод, таъхис, ҳусни таълил** ва бошқа санъатларни кенг қўллайди. Бу туркум ғазалларда, айниқса, меърож мавзусидаги ғазалларда **таъхис** санъатининг устунлигини сезиш мумкин. Буни меърож воқеалари билан ҳамда диний тасаввурга сингиб кетган тафаккур тарзи, яъни барча нарсаларнинг – бутун борлиқнинг Расулulloҳга саловат айтиши билан боғлаб тушуниш лозим.

Ҳамд ва наът ғазаллар мавзусини, маъносини ифодалаётган муайян тимсоллар, бадий санъатлар бу туркум ғазалларнинг ўзига хос бадий-услубий хусусиятларини вужудга келтирган.

Иккинчи боб

ИРФОНИЙ МАЪНО-МАЗМУН МОҲИЯТИНИ ОЧИШДА ТИМСОЛ ВА БАДИЙ САНЪАТЛАРНИНГ ЎРНИ

Алишер Навоий асарларининг муайян қисмини орифона ғазаллар ташкил қилади. Шоирнинг барча шеърларида, у хоҳ ҳамд, хоҳ наът ғазаллар бўлсин, хоҳ ошиқона ёхуд риндона ғазаллар бўлсин, ҳар бирида ирфоний маъно-мазмун мужассам. Улар ўзликни, одамни, оламни ва албатта, Аллоҳни таниш ва англаш йўлидаги изланишлар самарасидир.

Дунёни мукамал идрок этиш, зотни сифатда, моҳиятни ҳодисада кўра олиш, ўзликни англаш каби масалалар орифона ғазалларнинг бош ғояси ва асосий мазмунини ташкил этади.

Мазкур бобда «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги шеърлар, жумладан, 257-, 298-, 305-, 309-, 406-, 770-, 775-рақамли зоҳиру ботинда ирфоний маъно-мазмун касб этган, кўп жихатдан тасаввуф фалсафаси билан уйғунлашган ғазаллар айтилажак фикр-мулоҳазалар учун асосий манба бўлиб хизмат қилади. Шоирнинг бу борадаги қарашларини яхлитликда, тадрижийликда ўрганиш ниятида танлаб олинган ғазалларнинг маъно-мазмунини уларда қўлланилган тимсоллар ва бадий санъатлар мувофиқлиги асо-

сида шарҳлаб ўрганиш йўлидан бордик. Шоир ижодий ниятини ўрганишда тимсоллар сингари бадиий санъатлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бобур ғазалларини жиддий тадқиқ қилган олима И.В.Стеблева бу туркум ғазаллар ҳақида шундай дейди: «Мазкур ғазалларда айтилган фикрни тўлиқ тушуниш учун муаллиф қўлаган бадиий санъатларни, асосан, мазмунга дахлдорларини эътиборга олиш зарур».⁷²

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов шоир ғазалларини ғоя ва мавзусига кўра уч гуруҳга ажратади: 1. Ошиқона ғазаллар. 2. Риндона ғазаллар. 3. Орифона ғазаллар.⁷³

Алишер Навоийнинг ўзи «Бадоеъ ул-бидоя» девони дебчасида шундай ёзган эди: «Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва бир ғазал бўлғайким, анда маъвизатангиз бир байт бўлмағай, мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилғон бўлғай...»⁷⁴. Бир қитъасида эса, Хусрав Дехлавийнинг ошиқона, Ҳофиз Шерозийнинг риндона ва Абдурахмон Жомийнинг орифона ғазалларидан руҳланганини шундай эътироф этади:

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким, андин яхши йўқ назм эҳтимоли.*

*Бири муъжиз баёнлиғ соҳири ҳинд
Ки, ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.*

⁷² Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – С.10.

⁷³ Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б.136.

⁷⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.21.

*Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масти лоуболи.*

*Бири қудси асарлик орифи жом
Ки, жоми Жамдурур синған сафоли.*

*Навоий назмиға боқсанг, эмастур
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.*

*Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.⁷⁵*

Ошиқона, риндона, орифона мазмундаги ғазалларини салафлари номи билан боғлар экан, шоир Жомийни «қудси асарлик орифи Жом», яъни Жомнинг пок нафасли орифи деб атади. Бунда ўз устозлари анъаналарини давом эттирганига ишора ҳам бор. Навоий шеъриятидаги орифона маъно-мазмун, тимсоллар ҳақида фикр билдирилган ишлар адабиётшунослик илмимизда талайгина. Навоийшунос олимлардан Абдуқодир Ҳайитметов, Нажмиддин Комилов, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққулов, Султонмурод Олим, Абдусалом Абдуқодиров ва бошқалар ушбу масалага махсус ёки муайян мавзу доирасида тўхталиб ўтганлар.

Навоий орифона ғазалларининг бир қисми ҳаёт фалсафаси билан боғланиб кетса, яъни ўзида ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва насиҳатомуз фикрларга асосланса, иккинчи туркум орифона ғазал ва байтлар

⁷⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.516.

ўзида сўфиёна маъно-мазмунни мужассамлаштирган. Тасаввуф фалсафаси билан йўғрилган орифона ғазалларда ҳаёт фалсафаси ифодаланган мазмунга дуч келиш мумкин бўлгани каби, ҳикматомуз ғазалларда сўфийлик масалаларига оид байтларни ҳам учратиш мумкин. Зеро, «орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган тасаввуфдир».⁷⁶

Орифона ғазалларнинг асосий тимсоли ҳисобланган орифнинг моҳиятини англаш учун у эгаллаб турган мақом – маърифат ҳақида тасаввур ҳосил қилиш керак. «Маърифат тор маънода тасаввуф босқичларидан бири сифатида қўлланади. Бу солиқнинг Аллоҳни мукамал билиш, унинг ягоналиги ва қудратига ишониш, Қуръонни қалбига жойлаш ва Расул суннатларига тўла амал қилган ҳолда орифликка кўтарилиш поғонасидир. Кенг маънода эса у шариат, тариқат ва ҳақиқатни тўлалигича ўзида қамраб акс эттиради. У барча босқичлар орасидаги занжир тарзида солиқнинг орифликка кўтарилиш жараёнини ифодалайди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, унинг тор маъносидаги тушунча ҳам кенг маънодаги қобилига киради, зотан, маърифат сўзи ҳам илм, билиш, ўрганиш, таниш, идрок этиш каби маъноларни билдириб, солиқнинг ҳақни билиш йўл ва фаолиятини умумлаштиради».⁷⁷ Мазкур бобда Навоий ғазалларида ўз ифодасини топган кенг маънодаги маърифатни, аниқроғи, шоирнинг орифона тасаввуф билан боғ-

⁷⁶ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.47.

⁷⁷ Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. – Хўжанд, 1994. – Б.68.

лиқ ғазалларини имкон доирасида ўрганишга жазм этдик. «Бадойеъ ул-бидоя» девонида бундай ғазал ва байтлар анча. Умуман олиб қараганда, Навоий ғазалларини орифона тасаввуф ёки ошиқона тасаввуф мисолида ажратиб ўрганиш ҳам нисбийдир. Зеро, «сўфиёна адабиётнинг тасвир мавзуи (объекти) тариқат йўли билан покланаётган ва тинмай комиллик сари тараққий этаётган инсон бўлгани учун ана шу солиқ-йўловчи инсоннинг дунёқараши, эстетикаси, кечинмалар олами муҳим аҳамият касб этиб келган. Тасаввуфий адабиётнинг барча кўринишлари, жанрларида ана шу солиқ-инсоннинг туйғулари, тушунчаси тасвирга олинади, уни тарбиялаш, унга ҳақни ва ўзлигини тушунтириш турли ривоят ва ҳикоятлар келтириш, ўғит-насихатлар қилиш билан унинг онги ва қалбига йўл топиш бош масала қилиб олинади».⁷⁸

Орифона тасаввуф ҳам, ошиқона тасаввуф ҳам дунёни билиш, моҳиятни англашга интилиш, Ҳаққа – моҳиятга етишиш учун ҳаракат, нафсни енгиш каби масалаларни ва энг муҳими, шу сифатларни ўзида жамлаган комил инсон ва комиллик ҳақидаги ғояларни қамраб олади. Инсон ким? У нима учун туғилади? Қаердан келиб, қаерга кетади? Яшашдан мақсад нима? Фонийлик ва боқийликнинг моҳияти қаерда? Инсон олдида турган бу каби азалий ва доимий саволларга ойдинлик киритиш орифона адабиётнинг асосий масалаларидан ҳисобланади. Навоий ижодининг мағзини ташкил этган бу мавзулар орифона ғазалларда ирфоний мазмун – ҳикмат ва фалсафа

⁷⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.155.

ҳамда сўфиёна тимсоллар воситасида ифода этилса, ошиқона ғазалларда ошиқнинг шарҳи ҳоли, маъшуқа гўзаллигининг тавсифи каби усуллар орқали бадий тимсоллар воситасида, асосий ниятни ошиқона фикрлар замирига яширган ҳолда акс эттирилган. Демак, орифона ғазалларда дунё ва умуман, юқорида таъкидланган масалалар ақлу тафаккур орқали идрок этилиб, бадиият воситалари билан, кўпроқ панднасихат тарзида ифода этилса, ошиқона ғазалларда ҳиссий кечинмалар орқали ифодалаш усули муҳим ўрин тутди. Шунинг учун ҳам бу туркум ғазалларда қўлланилган бадий санъат ва тасвир воситаларининг қисман чегараланганлигини, кўпроқ фикрни аниқ ва лўнда ифодалаш мақсадида қўлланилганини кузатамиз. Баъзан орифона ғазалларда ошиқона ғазал унсурларини учратиш ва бунинг акси бўлган ҳолатларга дуч келиш ҳам мумкин. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул орифликни мана бундай тушунтиради: «Маърифат илму ҳақиқатни эгаллаш, инсон ва Аллоҳ орасидаги яқинликни мукаммал англаш донолигидир. Илоҳий маърифат ошиқни маълум дин ва мушоҳадалардан беҳад баланд кўтаради:

*Боқма, эй зоҳид, ҳақорат бирла ашё сориқим,
Бўлмағон онинг сифоти мазҳари йўқ ҳеч зот.*

Навоийнинг бу байтида маърифат «довони»дан ўтган кишининг нуқтаи назари акс эттирилган. Чунки билимда ўша юксакликка чиққан одам ҳеч пайт зоҳидга ўхшаб «ашё сори» «ҳақорат бирла» боқмай-

ди. Балки ҳамма жойда ва ҳамма нарсада Ҳақ сифатининг аксини кўради. Бундай киши ориф дейилади. Орифнинг мақсади ўз маъруфи, яъни танҳо Аллоҳга йўналгандир.

Ориф илми илоҳийда танҳо, танҳоликда барчадан билимдон. Унинг ақл назари ўткир ва кенг. Ҳеч ким кўрмагани ҳам у кўриб, олам сир-асорорларини тегран идрок этади. Лекин унинг тушунчаларини ўзгалар англашга қодир эмас».⁷⁹

Шу маънода орифона ғазаллар Навоийнинг энг юксак мақомда туриб айтган фикр-ўйлари – Аллоҳ, олам ва одам муносабатлари, уларнинг ягоналиги, инсон руҳининг ўлмаслиги – абадий яшаши ҳақидаги ирфоний билимлари билан музайян эттирилган. Уларда Ҳаққа етишиш йўллари, бу мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиш усуллари акс эттирилган. Орифона ғазалларда илгари сурилган масалалар кўлами жуда кенг. Улар хилма-хил кўринса-да, бироқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Уларни боғлаб турувчи восита комиллик масаласидир. «Борлиқлар орасида Аллоҳни идрок этиш қобилияти ҳам фақатгина инсонга берилган. Аммо инсоннинг бу қобилияти зулмоний ва нуроний пардалар билан тўсиб қўйилган, инсон дунёда қилган ибодати, зикри ва солиҳ амаллари билан руҳини моддий оламнинг таъсиридан ва ҳасаддан қутқариб, бу қобилиятини юзага чиқаради. Шаҳодат оламидаги бутун борлиқлар ҳар қанча Аллоҳнинг исм ва сифатларини акс эттирса ҳам, уларда нуқсонлилик

⁷⁹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. – Б.25.

бор. Унинг барча исм ва сифатларини мукамал зоҳир этган борлиқ инсонни комилдир».⁸⁰

Орифона ғазаллар ана шу комил инсонлик даражасига етиш йўлларини – келтириб ўтганимиз зулмоний ва нуроний пардалардан ўтишни, инсоннинг ўзидаги илоҳий сифатларни кашф этиб, англаб етиш каби муаммоларни ўргатади. Бу туркум ғазалларда ёритиб берилган, ўртага қўйилган муаммолар, масалалар кўлами жуда кенг. Бу ўринда улардан айримлари – энг муҳим деб билганларимиз ҳақида сўз юритамиз. Булар:

– дунёнинг моҳиятини, яъни унинг ўткинчилиги, беқийматлигини англаш, унга берилиб, алданиб қолмаслик;

– нафсни енгиш, нафс итини ўлдириш шижоати;

– ўзликни англаш, ўша анланган ўзликдан халос бўлиш ва шу орқали мақсадга етиш;

– жаҳолатни енгиш, ғафлат уйқусидан уйғониш;

– фақирлик, муҳтожлик йўлига кириш, шу мақомни эгаллаш, уни афзал билиш;

– Тангри сирларини (ғайб илмини) сақлай олиш;

– фано мақомини эгаллаш;

– шоҳу гадони тенг билиш; моҳиятан гадонинг шоҳдан устунлиги, яъни ходисаларнинг моҳиятан тенглигини англаб етиш;

– пири хароботий, майхона, май каби тимсолларнинг мақсадга етишишда муҳим восита эканлиги;

– буларнинг барчаси кўнгилни поклаш (Ҳақ жилваси учун кўзгуни тайёрлаш) воситалари эканлиги.

⁸⁰ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б.139 – 140.

Орифона ғазаллардаги асосий тимсол – ориф. У шоирнинг энг баланд фикрларини, юксак ғояларни ифодалаш воситаларидандир. Ориф тимсоли билан бирга кўпинча фақир, дарвеш, гадо, абдол каби атамалар қўлланилганини учратиш мумкин, лекин улар орасида орифгина энг юксак мақомга кўтарилган. «Ориф – Аллоҳни таниган, билган ва Ҳақ маърифатини мукамал эгаллаган зот, яъни илоҳий файз одами. Орифнинг ибрати, энг аввало, тарки даъво, тарки такаллуф, тарки ҳубби мосиво (ғайрни севмак) ва тарки тасаллуф (тилёғламалик ва ялтоқланиш)га эришишдадир... Ориф мушоҳадага бериларкан, ёлғиз Аллоҳнинг ҳаёт, илм, ирода, қудрат, калом сингари сифатларини билиш билан чекланмайди, балки бутун борлиқ – коинот ва инсонийлик сирларидан ҳам огоҳликка эришади»⁸¹. Дунёни, борлиқни орифона идрок этган шоир уни қалб призмасидан ўтказар экан, шунчаки насиҳатомуз, панднома характеридаги фикрларини айтиб қўймайди, балки турли бадий тимсоллар, рамзий ифодалар ва бадий санъат ҳамда тасвир воситалари ёрдамида кайфиятини ифодалайди, тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ мулоҳазаларини кечинмалари уйғунлигида тасвирлайди. Шоирнинг бу фикр-қарашларини ҳам бадий, ҳам ғоявий нуқтаи назардан ўрганиш, бир томондан, шоирнинг эстетик олами, бадий маҳоратини, иккинчи томондан, фалсафий қарашларини ўрганишга имкон беради.

⁸¹ Иброҳим Ҳаққул. Навоий шеъриятида ориф образи ва орифона маънолар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1994. №3. – Б.8.

Орифона ғазаллар ўз мавзуси, услуби, тимсоллари, ҳатто қўлланилган бадий санъатлари билан ажралиб туради. *Фано, ўзлик, нафс, бақо, ориф* ва шу каби бошқа тимсол ва тушунчалар ушбу туркум ғазалларда муҳим ўрин эгаллаш билан бирга бундай ғазалларни тушунишда муҳим «очқич» бўлиб ҳам хизмат қилади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 298-ғазал мисолида фикрларимизни далиллаймиз.⁸²

*Дема, не суд эрур фано ҳаримиға хос,
Яна не суд керак ўзлугунгдин этса халос?*

Чиндан, «Фано йўлига киришдан мақсад (фойда) нима?» – деб сўраш шартми, қачонки у инсонни ўзлигидан халос этишга имкон берса! Фано йўлига кирган инсон ўзлигидан халос бўлмоғи лозим. Нега? Чунки мана шу ўзлик юки одамзодни нафс ва унинг иллатлари билан, дунё ва унинг қувончу ташвишлари – бутун моддият билан чамбарчас боғлаб ташлайди. Буни шоир бир ўринда шундай ифодалаган эди:

*Талаб йўлинда аввал фоний ўлғил
Ки, йўқ бу йўлда ўзлукдин оғир банд.*

Мақсадга – ёр (Ҳақ) висолига етишишнинг асосий шarti фонийликка эришиш, унга эса ўзликдан халос бўлиш орқалигина етиш мумкин. Тасаввуф

⁸² Иброҳим Ҳаққул «Тасаввуф ва шеърият» китобида ушбу ғазални қисқа шарҳлаб ўтган. Қаранг: Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. – Б.28.

йўлига кирган солиқ шариат босқичида ўзлигини англаш билан боғлиқ масалаларга қизиқади ва уларнинг барчасига ана шу босқич даражасида жавоб топади. Байтдаги *банд* сўзи занжир, ип, арқон маъноларига эга. Бу байтда у кўчма – мажозий маънода келмоқда, яъни вужуднинг руҳ учун банд эканлигини ифодалаган. Демак, байтдаги мажозий маънони бўрттириб ифодалашга хизмат қилмоқда. Тариқат босқичи мақомларида эса у ана шу англаган ўзликдан кечиш жараёнини бошидан ўтказади. Тариқатнинг сўнгги мақоми (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, ҳайрат, тавҳид мақомларидан кейин) *фано* ҳақиқатга – *бақога* эришишдаги бош мақсад бўлгани учун ҳам кўпинча тариқат йўли фано номи билан ҳам аталади. Қисм билан умумни номлаш усулини қўллаган шоир *фано ҳарими* тушунчаси орқали тариқат йўлини назарда тутди. Байтда *такрир* санъати, *иншо санъатининг амр ва наҳий усули* қўлланилмоқдаки, унинг кўмагида шоир ўз фикрини ўзгага мурожаат тарзида ифодалаб, масаланинг муҳимлигига эътиборни қаратади.

Ўзликдан кечиш – оғир, мураккаб жараён, машаққатли меҳнат. Бу ғазалнинг иккинчи байтида шундай изоҳланган:

*Авомдин, демаким, ўзни қутқарай, эр эсанг,
Ўзунгдин ўзни қутулмоққа жаҳд қилғил хос.*

«Агар мард бўлсанг, авомдин, яъни тариқатдан беҳабар одамлардан ўзингни қутқаришга интилма,

балки, аввало, ўзингдан ўзингни қутқаришга астойдил ҳаракат қил». Инсон одамлардан қочиб, дейлик, узлатда – ёлғизликда яшай олиши мумкин. Бироқ унинг ўзидан (ўз нафсидан) қутулиб яшаши осон иш эмас. Бу ўринда инсонни дунё билан боғлаб турадиган нафс, дунёга, ўзига, дунёвий нарсаларга муҳаббат, дунёвий ташвишу қувончлар, хуллас, мукамалликни эгаллаш йўлидаги тўсиқлар ўзлик мафҳуми воситасида тушунтирилар экан, мақсадга етиш учун инсон ўзини ана шу ўзлик юкидан халос этмоғи шарт дейилади.

Кўнгил бундай «ташвиш»лардан фориғ бўлмаса, унинг қай аҳволга тушиши кейинги байтларда янада ойдинроқ ифода этилади:

*Кўнгул алил эса, фориғ эмас хавотирдин,
Жароҳат узра йиғилмоқдурур чибинга хос.*

Албатта, кўнгилда нуқсонлар (иллатлар) кўп бўлса, у ташвиш ва таҳликада яшайди, қийналади, жароҳат устига пашшанинг тўдаланиши табиий. Иллатлардан қутула олмаган кўнгилни жароҳат – ярага, ундай кўнгилга тушган хавотирни пашшага қиёслаш (**ташбеҳ санъати**) билан бирга фикрларини ойдинроқ ифода-лаш учун шоир ҳаётий мисолни (**тамсил санъати**) қўллайди. Дунё, дунёвийлик, ундаги нуқсонун хавотирлар, иллатларга пашшанинг муносиб ташбеҳлиги бир ҳадисни ёдга солади: «Агар дунё Худо қошинда бир пашшанинг қанотин баробарида қадри бўлса

эди, ҳеч бир кофирга бир ичим сув бермас эрди».⁸³ Ҳақ васлига муяссар бўлишдек олий мақсад билан яшаётган сўфий учун дунёга, унинг қувончу ташвишларига, моддийлигига берилиш, боғланиш пашшадек мавжудотга тенглашиш билан баробар. Аллоҳ бундай дунёни барчага – инсонга ҳам, бошқа жониворларга ҳам, ҳатто кофирга ҳам раво кўраверади. Аниқроғи, ушбу ҳадисни келтиришимиздан мақсад ориф нигоҳидаги *алил* дунёни изоҳлашдир. Ана шу иллатлардан қутулиб, софланиш йўлини шоир кейинги байтда тушунтирар экан, ғазалнинг **тадриж** санъати асосига қурилгани аёнлашади:

*Ажаб эмастур, агар топти гавҳари мақсуд
Бировки бўлди фано ашки баҳрида ғаввос.*

Кимки кўз ёш тўкиб ҳосил этгани – фано денгизига шўнғиб, у ердан мақсад гавҳарини олиб чиқса, ажаб эмас деган мазмун англашилган байтни ва умуман, фанонинг моҳиятини англаш учун Е.Э.Бертельснинг фано ҳақидаги фикрларини келтирамиз: «Шуни қайд этиш керакки, кўпчилик тасаввуф назариётчилари учун фано сўнгги марра эмас, фанонинг ортидан – бу тасаввуфнинг будда динидаги нирванадан яна бир муҳим фарқи – унинг мантиқий натижаси бўлмиш бақо келади: ўзининг муваққат, ўткинчи «мен»и барбод бўлганини сезиб инсон мутлақ руҳ денгизига шўнғийди, бу билан илоҳий моҳият каби

⁸³ Саййид Маҳмуд Тарозий Олтинхонтўра. Риёз ус-солиҳин. Биринчи китоб. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б.300.

боқий яшаяжагини узил-кесил ҳис этади. Бу боқийликни англаб етиш ҳолатидир, аёнки, у толиб эришиши мумкин бўлган энг олий ҳолатдир».⁸⁴

Байтда қўлланилган мақсад гавҳари – *гавҳари мақсуд* тушунчаси фанодан кейин келадиган бақо мақомининг бадий ифодаси. *Фано* мақомида чеккан изтироблар, машаққатлар, яъни кўз ёш тўкиб ҳосил этгани – фано денгизида ғаввослик қилгани эвазига у боқийликка эришмоқда. Бунини шоир *гавҳар*, *бахр*, *ғаввос* каби сўз-образлар таносубида (*таносуб санъати*) тушунтиради. Шуниси эътиборлики, Навоий ижодини яхши ўрганиш унинг бирор шеъри ёки байтида ўртага қўйилган муаммонинг шарҳи ёхуд изоҳини иккинчи бир ғазал ё байтдан топиш имконини ҳам беради. Жумладан, шоирнинг юқоридаги фикрларини унинг қуйидаги байти ёрдамида изоҳлаш ҳам мумкин:

*Фано баҳрига чўммоқдин ғараз толибқа васл ўлди
Ки, ғаввос ўлмакига фарқ ўлуб, гавҳар эрур боис.*⁸⁵

Шундай қилиб, *фано баҳри* – ориф инсон эришган маърифат ва ҳақиқат олами; *ғаввос* – орифликка талабгор солиқ; *гавҳар* – Ҳақ ҳузури, бузилмайдиган, ўзгармайдиган ва абадий маънавий-руҳий ҳаловат манбаи бўлган мақом. Шоир бунда қадимий ҳунарлардан бири – денгизга шўнғиб гавҳар олиб чиқиш

⁸⁴ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.38.

⁸⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.70.

касбига ишора этган (бу ташбеҳ бошқа шоирларда ҳам бор): *гавҳар* денгизда чиганоқ (садаф) ичида ҳосил бўлади ва ғаввослар сувга шўнғиб, уни топиб олиб чиқадилар. Бу жуда хавфли ва машаққатли касб, жасорат ва кўп йиллик машқни талаб қилади. Шу боис ҳам тариқат солиқи *ғаввосга* ўхшатишган. *Гавҳар* эса энг олийқиймат, бузилмайдиган, доим бир хил жи-лоланиб турадиган тош – бойлик, яъни парвардигор жамоли, илму ҳикмати тимсоли. Солиқ *фано баҳрига* шўнғимасдан бу бойликка эга бўлолмайди. Ана шундай дунёвий ташбеҳ ва тасвир билан Навоий ҳазратлари илоҳий маърифатга эришиш машаққатини тушунтирган.

*Овуч қоқармен ўз аҳволима таҳайюрдин,
Рамида кўнглум эрур бу усул ила раққос.*

Байтнинг насрий баёни: «Ўз аҳволимдан ҳайратланиб қарсак чаламан (ёки қўлларимни силкитаман), ҳуркак кўнглим шу усулда рақсга тушади» деган мазмун шайх Зуннун Мисрийнинг «Маърифатнинг ҳақиқати ҳайратдир»⁸⁶ деган сўзларига ҳамоҳанг. Аввалги байтдаги фикрлар узвий давом эттирилган ушбу байтда мақсад гавҳарини қўлга киритган солиқ аҳволини англасак, ажаб эмас. Борлиқни янгича идрок этаётган солиқ-шоир мақомдан мақомга ўтгани сари латифлашиб бораётган (ҳуркак) кўнглини тасвирлаш билан ўзида кечаётган кечинмаларни ифодалашга муяссар бўлади. Шунини айтиш керакки, бундан олдин-

⁸⁶ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.30.

ги байтларда фикр баёни – шоирнинг фано ҳақидаги орифона қарашлари ифодаси кўзга ташланса, мазкур байтда энди шоир «ҳолатга кириб», фикрини ҳиссий кечинмалар орқали етказмоқда. Бошқача айтганда, шоир «лирик қаҳрамон» сифатида ҳам иштирок этиб, қалб ҳароратини изҳор қилади. Натижада жонлантириш – *ташхис* санъати орқали айтилаётган фикрларнинг таъсирчанлиги оширилган.

Мақтадан аввалги байт фонийликка эришишдаги муҳим масалага бағишланади:

*Десанг, бу йўлда ўлай, нафсни бурун ўлтур
Ки, ишқ шаръида гўё бу навъ келди қисос.*

Нафсни ўлдириш – солиқ учун энг машаққатли амаллардан. Бусиз у ҳеч қачон мақсадига эриша олмайди. *Ўлдирмоқ, қисос* (яъни қасос) каби тушунчалар таносубида шоир нафсни ўлдирмай туриб бу йўлга кириш мумкин эмаслигини, ишқ йўлига кирганлар учун шундай қасос олиш шакли борлигини таъкидлайди. Бу ўринда ҳам, демак, ҳаётий деталга мурожаат қилинган: шариатда қасос олиш шартлари бор. Ишқ шариатида ҳам шу хилдаги қасос олиш бор дейди шоир. Чиндан нафсни ўлдирмай том маънода ошиқ бўлиш мумкин эмас.

Сўнгги байтда яна бир сўфиёна атамага дуч келамиз:

*Ризо йўлида Навоий борур қаён чексанг,
Чу ишқ боғлади бўйнига риштайи ихлос.*

Навоий ризо йўлида қай томонга йўлласанг ҳам бораверади, чунки ишқ унинг бўйнига ихлос ристасини боғлади деган мазмун англашилган байтда тариқатнинг сўнгги мақоми – *ризо* билан боғлиқ мулоҳазалар ўз ифодасини топган. «Ризо қалбдан қабоҳат – кирларнинг кетиши, қазову қадар ҳукмига бўйсуниб, нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига киришдир. Қазо амрига таслим бўлган қалбнинг сурури. Солиқда ушбу мақомда ҳеч нарсадан ғзаб, ҳаяжон, гина-кудурат ва хафаланиш бўлмайди».⁸⁷

Фано йўлига кириш нияти билан бошланган бу ғазал ризо йўлига етган солиқ аҳволи ифодаси билан яқун топмоқда. Фано ёхуд ризо (улар моҳиятан битта маънони ифода этади) мақомини эгаллаган солиқ фонийликдан боқийликка эришади, Ҳақ вужудига сингиб кетади. Лоҳижий таъкидлаганидек, «ризо – банданинг ўз ризосидан чиқиб, маҳбуб ризосига кириши, илоҳий қисматга заррача эътироз қилмаслик».⁸⁸ Навоийнинг ўзи бир ғазалида шундай таъкидлаган эди:

*Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, муни бил тариқи тасаввуф».⁸⁹*

«Тасаввуфдаги қатор мураккаб масалаларни тушунишда «фано» зарур очқичдир деса хато бўлмайди»⁹⁰

⁸⁷ Қомиллов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент. Ёзувчи, 1996. – Б.27.

⁸⁸ Ўша жойда.

⁸⁹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.212.

⁹⁰ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. – Б.29.

деган фикрнинг тўғрилигини ўрганиб чиққанамиз ушбу ғазал ҳам исботламоқда. Ғазалнинг қурилиши ҳам ўзига хос. Унда дастлаб «фанони (фонийликни) эгаллашдан мақсад нима?» деган савол қўйилгани ҳолда, кейинги байтларда унга етишиш йўллари-ни ўзида мужассамлаштирган мураккаб масалалар ўз ифодасини топган. Улуғ мутафаккир шоир бунда битта фикр, яъни орифликнинг бош йўли – фано бўлиш нима эканини турли мисол ва ташбеҳлар билан тушунтирган. Фоний бўлмасдан ориф бўлиш – бақо мартабасига эришиш мумкин эмас, бунинг учун бандлардан қутулиш керак. Бандлар эса ўзлик, дунё ташвишларига гирифтор кўнгил, нафс домидаги вужуд. Бу бандларни узсанг – «фано денгизига чўмсанг, истаган гавҳарингни топасан».

Орифона ғазалларда ифодаланган муҳим мавзулардан яна бирини дунёнинг фонийлиги, бебақолиги, ҳеч нарсага арзимаслиги ҳақидаги фалсафий-сўфиёна фикрлар ташкил этади. Шоирнинг айрим ғазаллари бошдан-охиригача айнан шу масалага бағишланган. Айниқса, Ҳақни таниган, билган, илоҳий маърифатни мукамал эгаллаган зот – ориф тилидан бу масаланинг ифода этилиши шоир фикрларининг ишончли чиқишини таъминлайди. Орифона ғазалларда, жумладан, қуйидаги ғазалда орифнинг ўз истагани – ёрига етишиши учун нималарга амал қилиши, қандай яшаши лозимлигини шоир панднома йўли билан ана шу масала доирасида тушунтириб беради:

*Эй кўнгул, ер-кўк асосин асру бебунёд бил,
Ул кесакни сувда кўр, бу сафҳани барбод бил (406).*

Моддий нарсаларнинг ҳеч бири абадий эмаслиги ҳақидаги фикрни шоир бу ўринда кўнгилга мурожаат билан бошлайди. Бир қарашда кўнгилга мурожаат сабога, соқийга мурожаат каби шартли-анъанавий услубга ўхшаб кўринади. Бироқ Ҳақни англаш, у билан воҳидликка эришиш йўлига кирган сулук аҳли, асосан, кўнгилга суянади. Кўнгил орқали, ҳиссий билиш воситасида ўз мақсадига эришади, зеро, «илоҳиётни англаш учун ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сиғмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илмдир...»⁹¹ Ҳақдан ўзга азалий ва абадий зот, нарса йўқлигини англатиш истагида битилган бу байтда ер, осмон каби тушунчалар танлаб олинган. Инсоннинг тезгина ўтиб кетувчи умрини, атрофдаги мавжудликнинг ўткинчилигини тасаввур этиш қийин эмас. Еру осмоннинг ўзидан аввал ҳам, кейин ҳам мавжуд бўлишини тасаввур этолган инсон ақли уларнинг фонийлиги ҳақида ўйламаслиги ҳам мумкин. Айнан шунинг учун ҳам шоир фонийликни мана шу улкан жисмлар воситасида тушунтирмоқчи бўлади, яъни: «Шуни билки, замин у осмоннинг асосини (дунёни) ташкил этиб турган нарсалар абадий эмас, кесакдан иборат ер сувда эриб кетади – йўқ бўлади, осмон эса моддий маънода ҳам мавжуд эмас». Бошқа бир ўринда: «Жаҳонни бир кесак англа, ҳавоси гарди бало»⁹²,

⁹¹ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.38.

⁹² Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.51.

– деб ёзган эди Навоий. На ер, на осмон абадий деган диний-тасаввуфий мазмунни англатган мисралар кейинги байтда шундай давом эттирилади:

*Жисм уйи чунким эрур фоний, тафовут йўқ, ани
Гар фано селобидин вайрону гар обод бил.*

Инишо санъатининг нидо усулини қўллаш билан бошланган (эй кўнгул...) ғазалнинг ҳар бир байтида шу санъатнинг **амр ва наҳий усули** қўлланилган (бил калимаси орқали). Моддий унсурларнинг барчаси фано селида вайрон бўлиб кетади. Чунки абадийлик фақат Аллоҳга хос, У яратган моддий олам (махлуқот) абадий эмас. Ҳодисавий нарсалар табиатини тушунтираётган шоир тариқат йўлига кириб бораётган солиқ учун уларнинг аҳамияти йўқолиб боришига эътиборни тортади.

Кейинги байт:

*Тўрт унсур қайдидин то чиқмағайсен, нафъ эмас,
Осмоний тўрт дафтарни тутайким, ёд бил.*

Ушбу байтдаги тўрт унсур инсон жисмининг, умуман, дунёнинг асосини ташкил этган моддалар – ўт, сув, ҳаво ва тупроқ. Осмоний тўрт дафтар эса инсониятга Аллоҳ томонидан юборилган муқаддас китоблар – Таврот, Забур, Инжил ва Қуръони каримдир. Байтда **таносуб** ва **қаршилантириши** санъатлари жуда чиройли қўлланган: тўрт унсур ва тўрт илоҳий китоб – моддийлик ва илоҳийлик. Демак,

байтни шундай тушунтириш мумкин: Сен тўрт унсур, яъни моддийлик кишанидан ўзингни халос эта олмас экансан, илоҳий китобларнинг барчасини ёддан билганигда ҳам фойда йўқ. Чунки ҳамма гап кўнгилда, унинг амалларида. Моддийликка – дунёвийликка берилиб кетган одам, у хатто катта билим эгаси бўлса ҳам, шу ўткинчи дунёнинг қулига айлашиб қолади. Шоир бошқа бир ғазалида буни янада чиройлироқ далиллаган эди:

*Табиат комидин руҳунгни қутқарким, хуш эрмастур
Қафас қайди аро булбулға бўлмоқ мубтало асру (605).*

(Байтдаги табиат коми бирикмасини шоир «Ғаройиб ус-сиғар» девонига табиат чоҳи деб ўринли таҳрир билан киритган.) *Табиат коми* – чоҳи, яъни табиатга, табиий эҳтиёжларга – ҳаётга, дунёга боғланиб қолишдан руҳни қутқармаслик қафас ичида қолган булбулнинг нохуш аҳволига қиёсланар экан, шоир инсон табиатидаги икки асос – нафс ва руҳ орасидаги доимий курашга эътиборни қаратади. Инсон борлигини руҳий ва моддий асослар ташкил этар экан, улар ўртасида доимий кураш кетади. Фано йўлига кирганлар ўзининг бу курашини руҳнинг ғалабаси билан яқунлашга интиладилар. Шунинг учун ҳам сўфиёна шеърларда нафснинг қораланиши, маломат этилиши муҳим ўрин тутаяди. Мана шу биргина ғазалнинг ўзида кўнгилга мурожаат орқали шоир дин ва тасаввуфга боғлиқ кўпгина ирфоний масалаларни тушунтиришда **инишо** ва **такрир** санъатларидан фойдаланади:

*Эйки дебсен, ҳақни не таърифувасф ила билай,
Васфдин мустағнию таърифдин озод бил.*

Ҳар қандай таъриф-тавсифга эҳтиёжсиз ва ундан баланд бўлган Аллоҳни таъриф-тавсиф билан билиб бўлмайди, бироқ сулук аҳли, маърифат аҳли уни ҳа-миша зикр этиб юрмоғи зарур, чунки:

*Тенгри зикриким малойикка ғизои руҳ эрур,
Бу ғизони Ҳақ йўлига кирган элга зод бил.*

Аллоҳ яратган махлуқлар уч турлидир: 1. Фаришталар – фақат руҳий асосга эга, уларнинг озиғи ҳам руҳоний. 2. Ҳайвонлар – фақат ҳайвоний, яъни моддий асосга эга. 3. Инсон – ҳам руҳоний, ҳам нафсоний асосга эга. Демак, инсонга ҳам руҳий, ҳам моддий озуқа керак. Келтирилган байтда мана шу инсон ҳақида, аниқроғи, ўзида нафсонийликни ўлдириб бораётган, руҳий асосни эгаллаш учун курашаётган, маърифат йўлига тушган солиқ ҳақида сўз юритган шоир «Фаришталар учун руҳ озиғи Тангрини зикр этишдир ва уни Ҳақ йўлига кирган кишиларга ҳам қувват деб билгин» деган ҳақ гапни айтади. «Тасаввуфий ҳаёт тарзининг асосий унсурларидан бири бўлган зикр кўплаб ояту ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган».⁹³ Қуръони каримда ҳам зикр билан уйғун «Эй мўъминлар, Аллоҳни зикр қилинглари!» (33:41), «Бас, мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эсламан ва Менга шукр қилингиз ва Мени

⁹³ Усмон Турар. Тасафув тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б.37.

инкор қилмангиз!» (2:152) каби кўплаб оятлар келтирилганки, бу ҳол орифона ғазаллар асосида диний қарашларнинг муҳим ўрин тутишини ҳамда тасаввуф илмининг дин билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Солиқ ўз бошидан кечираётган машаққатларини узлуксиз давом эттирмоғи лозим. У ўз нафсига қанчалик зулм қилса, руҳи шу қадар юксалиб бораверади. Тупроқ билан баробар бўлиш унинг учун шараф. «Туфроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсин»⁹⁴, – деган Яссавий шуни назарда тутган эди. Бунга яқин фикр Навоий қаламида шундай жонланади:

*Эл оёғиға тушардин бошқа чиқмоқ расмини
Май куҳанпириндин ушбу дайр аро иршод бил.*

Байтдаги куҳанпири кекса, ёши улуғ маъносини; иршод тўғри йўл кўрсатиш маъносини билдиради; *май* тасаввуфда илоҳий нур, неъмат; *дайр* – дунё тасаввуфда пирнинг манзили; ошиқлар йиғилишиб, илоҳ ёдида зикр тушиладиган жой маъноларини англатади. Инсон қанчалар хокисор бўлса, руҳан у шунчалар баланд. **Тазод санъатини** қўллаган шоир зоҳирда хокисорлик ва ботинда улуғликни сўфийликнинг муҳим сифатлари эканлигини таъкидлайди. Буни илоҳий нур, илоҳий неъматдан баҳраманд этувчи пирнинг манзилида (дайрда), у кўрсатаётган тўғри йўли эканлигини англашда деган шоир кейинги байтда мақсад манзили, унга етишиш ҳақидаги

⁹⁴ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.35.

қарашларини ифодалайдики, бу сўфийлик йўлига кирган солиқ учун ҳам жуда муҳим:

*Эй сулук аҳли, қачон мақсуд топқумдур десанг,
Мосиволлоҳни фано кўрган кунин мийод бил.*

Сулук аҳли, яъни солиқлар – Ҳақ васлига эришиш ниятида йўлга чиққанлар Ҳақдан ўзга барча нарсани (мосиволлоҳни), ўзини ҳам фонийликда кўрган дамдагина ўз мақсадига эришади. *Фано* – тариқатнинг сўнгги (бақодан аввалги) босқичи, «...банданинг «Худо тарафига сайри»нинг ниҳояси. У ўзлигидан кечиб Худо билан топишади. Шундан эътиборан гўёки ҳақиқий ҳаёт бошланади, фонийлик ранжу машаққатлари тугаб, боқийлик саодати юз очади. Чунки унинг нафси хирслардан тозаланган, мусаффо юрагида ишқий эҳтирослар жўшади».⁹⁵ Байтда фано мақомига етишиш йўли жуда лўнда қилиб тушунтирилган. Шоирнинг бу туркум орифона ғазалларида тасаввуф илмининг назарий масалалари ўз ифодасини, баъзан ечимини ҳам топган десак хато бўлмайди, жумладан:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил.*

Байтнинг насрий баёни: «Сен тавҳид сирини хабардор бўлай дебсан, шариат чегарасидан чиқиш диндан, худодан қайтиш билан баробар».

⁹⁵ Қаранг: Иброҳим Ҳаққул. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.27.

Ислом илмида ҳам, тасаввуф илмида ҳам энг кўп эътибор қаратилган масалалардан бири тавҳиддир. Калом аҳлидин фарқли равишда, сўфийлар тавҳидни, яъни Аллоҳнинг ягоналигини тасдиқлашга ваҳий орқали, сезги орқали, аниқроғи, кўнгил орқали эришиш мумкин деган қарашни илгари сурганлар. Тавҳид – энг мураккаб масалалардан бири. Уни тушуниш ҳар бир кишининг шахсий қобилияти, илми, маънавий дунёси ва бошқа шу каби масалалар билан боғлиқ бўлгани учун ҳам уни тушуниш, айниқса, тушунтириб бериш қийин. «Сўфийлар тавҳид ҳақида таъриф айтиб бўлмайди деб, ундан уч маънони тушунганлар: а) Аллоҳ ўзининг ягоналигини билиши ва билдириши; б) Аллоҳ инсонда ўзининг ягоналигини идрок этиш қувватини яратганлиги; в) инсон Аллоҳнинг ягоналигини ва бу ҳақдаги ҳукмни билиши. Қушайрий буларнинг биринчисини «Ҳақнинг Ҳақ учун тавҳиди», иккинчисини «Ҳақнинг халқ учун тавҳиди», учинчисини «халқнинг Ҳақ учун тавҳиди» сифатида баҳолаган».⁹⁶ Алишер Навоийнинг ўзи ҳам бир ғазалида:

*Нуктаи тавҳидни билган қила олмас баён
Ким, баён қилдим деса, билгилки, қилмайдур билиб (69),*

– деб ёзган эди.

Эътибор берилса, мазкур (406-ғ.) ғазалда тасаввуф илмининг назарий масалалари анча батафсил ифодаланган. Дунёнинг фонийлиги, моддийлик-

⁹⁶ Усмон Турар. Тасафув тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – Б.127.

нинг (жисмнинг) бебақолиги, инсоннинг ана шу моддийлик, дунёвийлик асири бўлиб қолмаслик зарурати, Ҳақни англаш, руҳнинг ғалабага эришиш йўллари, хокисорлик, Аллоҳдан ўзга барча нарсани фоний деб билиш, тавҳиднинг моҳияти каби масалалар ҳақидаги ирфоний билимлар шу биргина ғазалда ўз ифодасини топган. Шоир-ориф сўфиёна тимсолларнинг, қарашларнинг моҳиятини бадий ифодалар экан, **тазод**, **таносуб** каби санъатлардан ўринли фойдаланади. Орифона ғазалларнинг бир қисмида, жумладан, ушбу ғазалда ҳам фикр устунлигини ва унга мувофиқ кўпроқ шу йўналишдаги ғазалларга хос бўлган **тазод** ва **таносуб** бадий санъатларининг қўлланганлиги ҳам эътиборлидир.

Ғазал мақтаси шундай:

*Дўст васлин топмоғон дунёву уқбодин кечиб,
Ушбу дардингға Навоий ҳолин истишҳод бил.*

Дўст тимсолида шоир Аллоҳни назарда тутмоқда. Соликнинг ҳам мақсади битта – ана шу дўст – Аллоҳ васли. Шарқда машҳур сўфий аёл Робия: «Менга жаннатга ёки дўзахга тушишнинг фарқи йўқ, ахир, уларнинг барчаси Аллоҳга тегишли-ку!»⁹⁷ – деган экан. Афсонага айланиб кетган ушбу ҳақиқат замирида ҳар қандай машаққат билан бўлса-да, Аллоҳ васлига эришиш истаги ётганини англаш мумкин. Юқоридаги байтдан эса икки дунёдан воз кечиш ҳам

⁹⁷ Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.267.

Ҳақ висолига эриша олмаганлар бу дардига Навоий холини мисол қилиб кўрсатишлари мумкин деган мазмунни ўқиш мумкин. Демак, шоир айтаётган фикрларини назарий жиҳатдан ўзлаштириб, четдан туриб баён қилаётгани йўқ, аксинча, айнан бошидан ўтказиб, кўнглида кечирган изтиробларини ўғит сифатида айтаётган ориф қиёфасида намоён бўлмоқда.

Бу дунёнинг моҳиятини англаган инсон назарида, унинг ҳеч нарсага арзимаслиги аёнлашиб боради. Шу сабабли у дунёдан, унинг мақсадларидан воз кечиш (худкушлик йўли билан эмас, албатта) заруратини тушуниб етади. Орифона ғазаллар ичида ушбу мавзуга бағишланганлари ҳам анчагина ва улар комиллик масаласини тушунишда муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 257-ғазалга эътиборни қаратамиз:

*Даҳр судидин тамағ узким, зиёне беш эмас,
Умрни тутқил ғаниматким, замоне беш эмас.*

Байтнинг насрий баёни қуйидагича: «Бу дунёга (унинг фойдаларига) берилишдан умидингни уз. Бундан кўп зиён кўрмайсан, умрингни ғанимат билки, у жуда тез ўтиб кетади».

Ушбу ғазалда ҳам **иншо санъатининг амр ва наҳий усули**дан фойдаланилган ва буни орифона ғазалларнинг панд-насихат хусусиятига эга эканлиги билан изоҳлаш мумкин. «Умуман, сўфиёна адабиётда ўғит оҳанги, панд-насихат етакчилик қилади. Бу та-

бий, чунки шайхлар ўз муридларини суҳбат орқали насиҳат қилиш билан тарбиялаганлар...»⁹⁸

Сўфийликдаги Аллоҳдан ўзга нарсаларга кўнгил қўймаслик зарурати ҳақида аввалги ғазал шарҳида қисман тўхталиб ўтган эдик. Бу йўлнинг муҳим принципларидан ҳисобланган ва мазкур ғазалнинг асосини ташкил этган ушбу мавзуга ҳамоҳанг кўплаб ояту ҳадислар ҳам мавжуд. Жумладан: «Раббингизнинг номини доим зикр қилинг ва қалбингизни ҳамма нарсадан холи қилиб, чин ихлос бирла унга йўналинг!» (73:8) ёки: «Одамларга аёллар, болалар, туганмас олтин, кумуш, бойликлар, (қиммат)баҳо отлар, чорва ва экин-тикинлар каби истак-хоҳишларига кўнгил қўйиш чиройли қилинди. Ҳолбуки, бу нарсалар ҳаёти дунёнинг (ўткинчи) нарсаларидир. Аллоҳнинг ҳузурини эса энг гўзал қайтадиган жой жаннат бордир» (3:14).

Тариқат тўққиз мақомининг (тавба, вараъ, зуҳд, фақр, сабр, хавф, ражо, таваккул, ризо) учинчиси – зуҳд мақоми талаблари билан уйғун ушбу ғазал Ғазолийнинг «Зуҳд – дунёдан ихтиёрий равишда воз кечиш ва бунинг учун қайғурмасликдир» деган сўзларини ёдга солади.

Дунё ҳою ҳавасларига берилмаслик ҳақидаги фикрларини шоир кейинги байтда шундай давом эттиради:

*Уй бино айлаб ажабдур элни меҳмон айламак,
Улки бу уй ичра беш кун меҳмоне беш эмас.*

⁹⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.162.

Бу дунё уйига ўзи беш кунлик меҳмон бўлиб турганларнинг уй барпо этиб меҳмон кутишлари ажабланарли деган мазмун англашилган жуда мутаассир бу байт зуҳду тақвога ишора этади. Айрим тақводор кишилар шу беш кунлик дунёга овора бўлиб уй қурамузми дея чодирларда умргузаронлик қилиб ўтганлиги ҳақида ҳикоятлар ҳам етиб келган. Инсон умрининг ўткинчилиги меҳмон мафҳуми ёрдамида тушунтирилган бу байтда шу сўзнинг ўзи **такрир санъати**га асос бўлганини кўриш мумкин. Шунингдек, иккинчи мисрада икки марта қўлланилган беш сўзи икки маънода келиб, **тажнис санъати**ни ҳосил этган (беш – 5 рақами ва беш – ортиқ). Ғазалда қўлланилган беш эмас (ортиқ эмас) радифи ҳам ўзига хос. Ҳар бир байтда у алоҳида, ўзига хос маъно жилвалари билан жаранглайди. Бу туркумдаги бошқа ғазаллар каби шоир сўфийлик ҳақиқатини ифодалашда қарама-қарши тушунчалардан – **тазод санъатидан** унумли фойдаланади:

*Қўй тавонолик сўзин, ёд эт ажал хоринки, пил
Пашшалар ниши қошинда нотавоне беш эмас.*

«Сен бойликдан, куч-қудратдан гапирадиган сўзларингни қўй, ажал хори (тикани)ни эсла. Шундай катта куч-қувватга эга фил ҳам пашша ниши (найзаси) олдида ожиз».

Шоир мазкур байтда **тазод** ва **тамсил** бадий санъатларини фил ва пашша тимсоллари билан мувофиқлаштириб қўллар экан, инсон умрининг инти-

ҳоси ҳам борлигига, уни унутиб қўймасликка ишора қилади. Инсон қанчалар қудратли бўлмасин, ўлим олдида ожизлиги уни ўзидан қудратлироқ зот борлигига ишончини кучайтиради. Бундан келиб чиқадиган мақсадни эса Навоий кейинги байтда кўпгина орифона ғазалларга хос бўлган **тадриж** санъатидан ўринли фойдаланиб давом эттиради:

*Кир фано дайридаким, ҳар шайху юз савдо анга,
Улки отин хонақоҳ қўймиш, дўконе беш эмас.*

Бу байтда *фано дайри, шайх, хонақоҳ* каби тимсол ва тушунчалар таносуби қўлланилган. «Фано дайри, яъни фонийликка юз бурганлар масканига кириб кўргин, у ерда ҳар бир шайх бошида юзлаб савдо – ташвиш бўлган бу жойни хонақоҳ деб атабдилар, у дўкондан ортиқ нарса бўлмай қолади» деган мазмунни англаганимиз ушбу байтда *савдо, дўкон* тушунчаларининг зоҳирий маънолари таносубидан унумли фойдаланган шоир шайх олдида келган сулук аҳлидан унинг (шайхнинг) бошига тушадиган ташвишларни тушунтиради. *Савдо* – шу савол-жавоблару тушунмовчиликларни англатиш тимсоли. Шунини билиш керакки, ҳар бир хонақоҳ, яъни фано дайрида бажариладиган амаллар жуда мураккаб. У фақат шайхнинг билими ёки солиқнинг нияти билангина амалга ошмайди. Икки томон ҳам, айниқса, солиқ қаттиқ риёзатлар эвазига ниятларига эришадилар. Агар шундай бўлмаса, *хонақоҳ* дўкондан бошқа нарса эмас. Кенгроқ маънода оладиган бўлсақ, хонақоҳ

ҳам бу ўткинчи дунёда дўкондек бир гап. Зеро, хонақоҳ гарчи сўфийлар тарбияланадиган жой бўлса-да, аммо у ҳам зоҳирий русум кўринишларидан – дунёвий тадбир, холос. Хонақоҳнинг аҳволини, у ерда кечадиган ҳаёт тарзини шоир ушбу байтда **таносуб, ташибеҳ санъатлари** воситасида ифодалайди. Кейинги байт:

*Эйким, ўлмиш хилғатинг зарбафт, бори билким, ул
Маъни аҳлин кулдурурга заъфароне беш эмас.*

Шоир бошлаган фикрини дунёга, ундаги бойликларга берилиб кетган кимсага қарата, унга маъно аҳлини (орифларни) қарама-қарши қўйган ҳолда давом эттирмоқда, яъни: сенинг зарбафт – кимхоб тўнинг маъно аҳлининг кулгисини қўзғатадиган нарсадан бошқа ҳеч нарса эмас. Зоҳирбин кимсанинг ўз-ўзини намойиш этиши ҳақиқий мақсад йўлида турганлар, Ҳақни англаганлар учун кулгили кўринади. Орифона тасаввуфга мансуб мана шундай ғазалларда Навоий шахс ҳаёти, жамият ҳаёти билан уйғун ибратли фикрларини айтиб ўтишни ҳам унутмайди:

*Шаҳға иш эл фикрини қилмоқдур улким зебким,
Бир сурук қўйдур руоё, ул шўбоне беш эмас.*

Шоҳнинг иши эли ҳақида қайғуришдек гўзал амалдир, зеро, халқ бир сурув қўй бўлса, подшо чўпондир деган анъанавий қиёсни қўллар экан, шоир подшоҳлик ҳам дунёнинг ўзи каби ўткинчи деган

фикрни уқтиради. Ҳақиқий подшоҳ – Аллоҳ. Унинг қаршисида ходиса сифатидаги барча нарсалар, ҳатто подшоҳу оддий фуқаро ҳам моҳиятан тенг.

Орифона ғазаллар мақтасини ўрганиш Навоийнинг орифона фикрлари, сўфийликка уйғун руҳий олами, кайфияти билан янада яқинроқ танишишга имкон беради:

*Гар Навоий истади оворалиғ, эй аҳли ҳуш,
Ғам еманг, девонайи бехонумоне беш эмас.*

Яъни: «Эй ҳушёрлар, Навоий шу йўлда овора бўлишни истар экан, сиз ғам еманг, чунки у ҳам дарбар девоналардан зиёд эмас».

Ҳодисавий маънода бу дунёнинг ҳеч нарсага арзи-маслигини орифона нигоҳ билан англаган шоирнинг ундан воз кеча олиш, аниқроғи, дунёга берилмасдан ҳаёт кечириш ҳақидаги панд-насиҳатлари бу туркум ғазаллар орасида муҳим ўрин тутаяди, жумладан:

*Истасангким урғасен давронға тийғи инқитоғ,
Ул видоғ этгунча сен қилғил бурунроғ алвидоғ (309).*

«Агар сен бу дунёдан узилишни истасанг, у сендан воз кечмасидан бурун (ўлмасингдан аввал) унга алвидо айт, сен аввалроқ воз кеч». Байтдаги видолашиш ҳақидаги фикр нафсга тегишли, албатта. Тасаввуф ҳақида гапириб сўфий шоир Бобо Тохир: «Тасаввуф – ўлими йўқ ҳаёт ва ҳаёти бўлмаган ўлимдир, яъни нафсоний-ҳайвоний ҳаётда ўлмоқ ва инсоний

ҳаётда яшамоқ»⁹⁹, – деган эди. Тасаввуф йўлига кирган ҳар бир солиқ учун энг муҳим ва мушкул вазифа – нафсни енгиш, уни ўлдириш. Тасаввуфнинг назарий масалаларига бағишланган асарларда нафсни маломат қилиш, уни ўлдириш ҳақидаги фикрлар алоҳида ўрин эгаллайди. Бадийий-орифона асарларда эса нафс *рақиб*, *дев*, *ит* каби рамзий тимсоллар воситасида ифодаланади. Жумладан, ўрганиб чиқаётганимиз ушбу ғазалнинг мақтадан олдинги байтида шоир шундай ёзади:

*Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужоғ.*

Чангалзордаги шерни енгишинг шижоатдан эмас, балки нафс итини енга олсанг, оламда сенга тенг келадиган шижоатли ботир топилмайди деган шоҳбайтда *беша шер*, *нафс ити* каби истиоравий атамалар воситасида таъсирчанлик оширилган. Шунингдек, шоир икки ўринда битта ўзакка эга бўлган *шижоат ва шужоғ* сўзларини қўллаб **иштиқоқ** санъатига ўрин беради; *забун* сўзини икки марта қўллаб **такрир** санъатига мурожаат қилади. Демак, бир томондан, фикрнинг аниқлиги, иккинчи томондан, бадийий санъат ва тасвир воситаларининг кенг ва ўринли қўлланилиши байтнинг ўта таъсирчан чиқишини таъминламоқда. Шунини таъкидлаш керакки, истиоравий тушунча ва мафҳумлар (жумладан, *фано боғи*,

⁹⁹ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.133.

адам саҳроси, нафс ити ва ҳоказо) ғазаллар таъсирчанлигининг ошишига яхши имконият туғдиради.

Ғазалнинг иккинчи байти дастлабки байтдаги фикрни изчил давом эттиради:

*Жон бериб ширину муҳлик жоҳ учун илгингда тиғ,
Назъ вақти шарбати марг истаб айлайсан низоғ.*

Яъни: Бу дунёда ҳалокатли бўлган улуғ мартабани эгаллаш учун ширин жонингни бериб, қўлингга тиғ олиб курашасан, шу жонни олиш вақти (ўлим етганда) эса ўлим шарбатини (ўлмаслик учун дорини) истаб жанжал чиқарасан, аниқроғи, ўлмаслик учун курашасан.

Ушбу ғазалда ўзига хос ўрин тутган бир шеърий санъат **иштиқоқ** (1-байтда *видоғ ва алвидоғ*, мақтадан олдинги байтда *шижоат ва шужоғ* ҳамда ушбу байтда *назъ ва низоғ*)нинг қўлланилиши шеърда фикрий ва шаклий изчилликка эришишнинг бир йўлидир.

Инсондан бу дунёда яхши амал қолади деган ғояни кўплаб асарларида илгари сурган Навоий мана бу байтида у дунёда яхши амалларигина унга ҳамроҳ бўлишини матн остига яшириб шундай дейди:

*Асрадинг каттон кафан қилмоқ учун, не судким,
Ҳашр бозорида беқийматдурур мундоғ мато.*

Ҳашр бозорида, яъни қиёмат куни бирор моддий нарса ўз қийматига эга бўлмай қолади, шундай экан,

кафанлик учун каттон (канопдан тўқилган мато)ни асраб қўйганингдан нима фойда деган мазмунни ифодалаган бу байт Хоразмшоҳ ва имом Фахр Розийнинг ҳаммомдаги суҳбати ҳақидаги ҳикоятни¹⁰⁰ ёдга солади. Ҳақиқатан ҳам, бу дунёда орттирган молу давлати, бола-чақаси – барчасининг қолиб кетишини каттон кафан тимсолида тушунтирган шоир кейинги байтда инсоннинг дунёга яхши амалларни бажариш, камолотга етишиш учун келиши ҳақидаги фикрини ўта таъсирли қиёслар мисолида тасдиқлаб беради:

*Масканинг охир чу туфроғдур, не ўткармакдурур
Мадфанинг айвониға кўк гумбазидин иртифоғ?*

«Охир-оқибат борадиган масканинг тупроқ бўлса, қабринг устига осмон гумбазидан баланд ҳашамат қуришдан нима фойда?» Жисмнинг интиҳоси шундай экан, уни бу қадар эъзозлаш ўрнига руҳнинг камолоти йўлида қийналиш афзал эмасми?

Ғазалнинг дастлабки байтидан бошлаб нафсни ўлдиришни тарғиб этаётган шоир нафсга тўсиқ бўлолмаган иллатларни қоралар экан, ушбу байтда авж пардага еткандек:

*Ер ўпарсен ризқ учун миннат юкидин хам бўлуб,
Тенгри ёрингким, қилибсен хуш намозе ихтироғ.*

¹⁰⁰ Қаранг: Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 7-жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.221 – 222.

Бадий жихатдан ҳам жуда мукамал ва ўзига хос бу байтда: «Ризқ учун миннат юкидан эгилиб, ер ўпасан (лаганбардорлик, ялтоқилик қиласан), Аллоҳ ёринг бўлсинким, жуда чиройли намоз ўқиш (усуллари)ни кашф этибсан», – деган шоир нафсинг қулига айланган, ҳеч нарсадан андиша қилмайдиган беорликни шундай танқид қилган. Навоий байтда киноя қилиш йўлидан боради ва бундай жонли қиёсларни қўллашни кейинги байтларда ҳам давом эттиради:

*Дур қулоғингда момуқдин бир чигитдур, эл сўзин
Бу момуғ бирла чигитдин айламассен истимоғ.*

Байтнинг насрий баёни: «Қулоғингдаги дур момуқ чигити (пахтадан ясалган чигит) бўлиб, у қулоғингни ёпиб қўйгани учун элнинг сўзини эшитмайсан». Байтда қулоққа тақилган дур (зирақ) воситасида шоир дунёвий бойлик тимсолини берар экан, нафсига қул бўлган дунёбанди кишининг кўзлари кўру қулоғи қар (дурни момуқ чигитига қиёслаган ҳолда) бўлиб қолишини эътиборда тутган бўлса, ажаб эмас. Ҳазални **иншо санъатининг амр ва наҳий усули** билан бошлаб, давом эттирган шоир мақтага келиб ўзига мурожаат шаклида шундай дейди:

*Эй Навоий, Тенгри асрориға тил маҳрам эмас,
Чок кўнглунг ичра тутким: «жоваз ал-иснайни шоъ».*

Байтдаги «жоваз ал-иснайни шоъ» ибораси арабча «Куллу сиррин жоваз-ал-иснайни шоъ» иборасининг

бир қисми бўлиб, у ҳамма сир икки тиш орасидан ўтса, (барчага) ёйилади деган маънони англатади. Бундай усулни қўллаш шеършуносликда **иктибос** санъати деб юритилади. Айни пайтда, ушбу ҳикматли фикр **тамсил** санъатини қўллашга имкон берган.

Байтнинг насрий баёни: «Тангри сирларини тил билан ифодалаб бўлмайдди (унга тил сирдош эмас), уни чок кўнглинг ичида асра, чунки ҳар қандай сир икки тиш орасидан ўтса ёйилади». Шоир тасаввуфдаги муҳим масалалардан бири – Аллоҳга етишиш илмини тил билан тушунтириш ақл орқали эмас, балки унинг кўнгил воситасида амалга ошишига ишора қилади. «Ўлмасдан бурун ўлиш», яъни нафсни ўлдириш ғояси ифодаланган бу фикр шоирнинг бошқа бир ғазалида (511-ғ.) янада чуқурлашганини кўриш мумкин.

Бу дунёнинг қадр-қиммати даражасини англаган шоир қаҳрамони – солиқ энди унинг макру ҳийларидан, алдовларидан қочиб, йўқликка етишишни ният қилади. Аввалги ғазалда Навоийнинг иккинчи бир шахсга мурожаати шаклида айтилган фикрлари кўп жихатдан пандномани эслатса, бу ғазалда лирик қаҳрамоннинг истаги, шарҳи ҳоли билан бошланган мисралар унинг қалб кенгликларини ўрганиш имконини беради, жумладан:

*Истарам юз манзил ўтгаймен адам саҳросидин,
То замоне тинғамен олам эли ғавғосидин (511).*

«Бу дунё ташвишларидан халос бўлиш учун адам саҳросидан юз манзил узоққа кетиб қолишни истай-

ман» деган мазмун англашилган байт бир қарашда замон кишилари – замон ташвишларидан халос бўлиш ниятида айтилгандек кўринади. Унга чуқурроқ назар ташланса ва кейинги байтлар билан уйғунликда ўрганилса, унинг сўфиёна маъно-мазмунга эга эканлиги ойдинлашади.

Байтнинг очқичи – *адам саҳроси истиоравий ибора* бўлиб, *адам* луғавий маънода *йўқлик* мазмунини ифодалайди, унинг *саҳро* сўзига сифатловчи қилиб олиниши байтнинг таъсир кучини оширган. *Адам саҳросини* икки маънода тушуниш мумкин. Иборанинг фоний дунёга нисбатан қўлланилган мазмунида бу дунёни йўқликка менгзаган шоир унинг ўткинчилигига эътибор қаратади. *Адам саҳроси* фоний дунёдан воз кечиб эришиладиган бир маскан сифатида тасаввур этилган иккинчи маънода ҳам (ундан юз манзил ўтиш билан) у *муболаға* ли фикрга айланади. *Адам саҳроси* тимсоли орқали моддий дунё кишилари, қувончу ташвишларидан халос бўлишни истаган солиқнинг нияти иккинчи байтда ойдинлашади:

*Умр нақдин сарф этай дермен фано бозорида,
То қутулғай хотирим суду зиён савдосидин.*

Байтдаги *нақд*, *сарф этмоқ*, *бозор*, *суд* (*фойда*), *зиён*, *савдо* каби тушунча ва ифодалар таносубида шоир солиқ ўз умрини фано йўлига кириб ўтказишни, кўнгилни (хотирни) бу дунёнинг фойдаю зиёнларидан (ташвишларидан) халос этишга аҳд қилганини таъ-

кидлайди. *Фано бозори истиоравий ибораси* байтнинг таъсир кучини оширган. Чиндан, фано бозорига – фано йўлига кирган солиқ битта мақсад – Ҳақ васлига етишиш учун тинимсиз ҳаракат қилади, бор умрини («умр нақдин») сарф этади. Бу дунёдан кўрадиган фойдаю зиёнлари (*тазод санъати*) бир ҳодиса эканлиги англашилиб, ўз қимматини йўқотади. Бу йўлга кирган солиқ фақат моҳиятни ўйлайди, унинг учун дунёвий ҳодисаларнинг ҳеч қандай аҳамияти қолмайди. Байтда, умуман, бу туркум ғазалларда ҳодисавий нарсалар ҳақида, айниқса, моҳият ҳақида сўз кетганда *тазод санъатининг* қўлланилишини кузатиш мумкин:

*Хуштурур вайронае таскин учун, лекин йироқ
Юз минг иллик йўл фалакнинг гунбази мийносидин.*

Шоир таскин топишга уриниб излаган маскан – *вайронани* бир қарашда дунё маъносида тушуниш мумкин. Унда шундай мазмун англашилади: «Киши азоб-машаққатсиз осон яшаши учун (нафсоний маънода) бу дунё жуда ёқимли, лекин ундан мақсад манзилига етиб бориш масофаси жуда олис – юз минг йиллик йўл», – дейди *муболаға* санъатидан фойдаланиб шоир. *Вайрона* мафҳумини дайр – майхона, ҳақ ошиқлари йиғиладиган жой маъносида англаганда эса ижодкор нияти ойдинлашади. Энди ғазални ботиний мазмунда шундай тушуниш мумкин: «Кўнгил таскин топадиган маскан – вайрона, яъни дайрдир. Бироқ унга етиб бориш йўли жуда олис. Нега? Чун-

ки у масканда йиғилганлар қаторига қўшилиш учун кўп риёзатларни бошдан ўтказиш лозим. Шоирнинг мана шундай овози – полифонияси кейинги байтда ҳам давом этади:

*Чиқмайин бу дайрдин, мумкин эмас бўлмоқ халос
Ҳар кеча юз минг бути сийминбадан яғмосидин.*

Байтнинг «очқич»и деб ҳисоблаш мумкин бўлган *бути сийминбадан* тимсолини гўзал ёр деб тушуниш мумкин. Бироқ шу ўринда *бут* сўзининг сўфиёна маъно-мазмунини эслаш лозим. Тасаввуф луғатларида *бут* нафс, нафси аммора сифатида изоҳланади. *Кеча* сўзи ҳам дунёвийлик, дунё тушунчасига уйғун, *юз минг* мафҳуми инсон нафси, нафси амморага тегишлилигини ҳисобга олсак, у инсонни бу дунёда қизиқтирган, тутиб турган нафсоний юпанчларининг муболағавий адади (дунёвий нарса ва ҳодисалар)дир. Демак, байтни шундай шарҳлаш мумкин: «Бу дунёдан воз кечмасдан туриб унинг қувончу ташвишларидан (талон-торожидан) халос бўлиш мумкин эмас». Байтдаги *бути сийминбадан* зоҳирий маънода гўзал маъшуқани англатар экан, у истиора санъати орқали юзага келганини кўриш мумкин. Ботиний маънода бу тимсол рамзий аҳамият касб этиб, сўфиёна мазмунни англатмоқда.

Кейинги байт:

*Ҳар сўнгатк ёнимда қасди умр этар, ваҳ, хўшае
Борму имконким, қутулғай мунча меҳнат досидин.*

Бу дунёдан воз кечмасдан туриб нафсоний иллатлардан халос бўлиш мумкин эмаслиги таъкидланган байтнинг узвий давоми – ушбу мисраларда нафсу руҳ кураши билан боғлиқ фикрлар ифода этилган, яъни: «Суякларим яшашга интилади, унинг бундай машаққатлардан қутулишига имкон борми?» Бу байтда *суяк* – мафҳуми инсоннинг жисмоний ҳаётига ишора. *Хўша* эса бир қарашда байтдаги фикрларга уйғун эмасдек туюлади. Бироқ уни байтдаги *суяк*, *меҳнат доси* тушунчалари билан биргаликда ўргансак, муайян бир маъно-мазмунни ойдинлаштириш мумкин. *Хўша* луғатда бошоқ, бурж каби маъноларни англатади. *Дос* эса ўроқ: меҳнат доси бирикмасида у меҳнат, машаққат каби маънони англатаётир. Суякни қайсидир маънода бошоққа (унинг тиклигига) ўхшатадиган бўлсак, бундай ҳосилнинг – жисмоний мавжудликнинг меҳнат-машаққатларидан қутулишига имкон борми? Дунё ташвишу қувончлари деб куйиб-ёнишдан қандай фойда бор деган мазмун англашилган байт шундай давом этади:

*Заъфароний юзда гулгун ашк тўкмак не осиф
Ишва кўрган даҳр боғининг гули раъносидин?*

Заъфароний юз, *гулгун ашк* каби сифатловчили бирикмалар, *даҳр боғи* сингари рамзий-истиоравий иборалар қўлланилган байтнинг насрий баёни шундай: «Бу кўп нарсани кўрган, маккор ва мафтункор дунёнинг гули раънолари учун (яъни, бу дунё учун) сарғайган юзга қон йиғлаб кўз ёш тўқмоқдан нима

фойда?» Демак, дунёвий нарсалар ишқида ёниб-куйиш, хору зор бўлиш, аниқроғи, унга берилишдан фойда борми? Ушбу байтда орифона ғазалларда ҳам тез-тез учраб турадиган ташбеҳона тафаккур маҳсулларида бири – **таносуб**нинг гўзал намунаси қўлланилган, яъни ошиқнинг *сариф юзи, қон ёшлари* (гулгун ашк) *гулираъно*га нисбатан эканлиги таъкидланар экан, бу гулнинг рангига эътибор қаратилмоқда. Навоий ғазалиётида гулираъно тимсолининг бу имкониятлари доирасида яратилган байтлар талайгина, жумладан:

*Бўлса икимизнинг юзи акси суда пайдо
Ул су не тараф борса, очилғай гули раъно.*¹⁰¹

Шоир сўфиёна қарашларининг ифодаси ушбу ғазалда муайян рамзий тимсол ва атамалар орқали янада очикроқ кўрина бошлайди:

*Ғарқа эл дафни учун сардобаедур ҳар ҳубоб
Ишқ водийсинда ашким селининг дарёсидин.*

Ориф-ошиқ қахрамон: «Менинг ишқ водийсида сел бўлиб оққан кўз ёшларим дарёсидаги ҳар битта ҳубоб бу дунё ташвишу қувончлари билан овора кишиларни кўмиш учун сардоба (чуқур ҳовуз)дир», – дейди. Сувнинг юзида ҳосил бўладиган ҳубоб (кўпик, пуфакча) кимларга чуқур ҳовуз бўлишини англаш учун тимсолларнинг сўфиёна моҳиятига эътибор

бериш лозим, жумладан, *ҳубоб* – сув ва бошқа суюқликлар юзида пайдо бўладиган пуфакча; сўфиёна мазмунда моҳиятнинг зухуроти – ҳодиса сифатида талқин этилади. Демак, байтнинг куйидаги ботиний мазмунини аниқлаш мумкин: «Мен ишқ изтироблари орқали англаганим ҳодисалардан (зухуротдан) иборат бу дунё унга берилиб кетганлар (*Ғарқа эл*) учун (чўкиб кетадиган) чуқур ҳовуздир».

Байт мақтасида донишманд-ориф сифатида намоён бўлган шоир уни шундай якунлайди:

*Эй Навоий, даҳр боғидан қутулмоқ истаким,
Булбул учқон яхшироқ зоғу заған маъвосидин.*

Матлада айтилган фикрни шоир ғазал давомида асослаб боради ва мақтада ҳулосасини топади. Бунда истак-ният энг муҳим масала сифатида ифода топмоқда, яъни: «Бу дунё қувончу ташвишларидан, уларга боғланиб қолишдан қутулишни ният қилгин, зеро, зоғу зағанлар яшайдиган маскандан булбул учиб кетгани яхшироқдур». Шоир **таносуб** (*даҳр боғи, зоғу заған, учмоқ* каби тушунчалар), **тазод** (*булбул, зоғу заған*) санъатлари воситасида ўз мақсадини ифодалайди. Байтда, шунингдек, **иншо санъатининг амр ва наҳий усули** (*қутулмоқ истаким*) қўлланилган бўлиб, бу кўп ҳолларда ғазал мақтаси учун хос ҳодиса. Байтда булбул ишқнинг, гўзалликнинг шайдоси – Ҳақ йўлига кираётган ошиқ тимсолида гавдаланса, *зоғу заған* дунёдан, моддийликдан ажрала олмайдиган, ундан воз кечолмайдиганлар тимсолидир; *учмоқ*

¹⁰¹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.52.

мафҳуми орқали Навоий дунёдан воз кечиш, ўлимга юз буришни тарғиб қилмайди, балки руҳий-маънавий жиҳатдан юксалишни, Ҳақ йўлига киришни тарғиб этади. Айнан қушлар тимсолининг байтда қўлланилиши руҳ парвози билан боғлиқ. Хуллас, ғазалда сўфийликдаги муҳим жараён – дунёга эътиборсизлик, ундан, унинг қувончу ташвишларидан воз кечиш зарурати каби масалалар, бу йўлга кирган солиқ руҳиятидаги ўзгаришлар ўз ифодасини топган.

Орифона ғазалларда илгари сурилган ғояларнинг барчаси муҳим. Уларнинг деярли ҳаммаси бу дунёнинг ўткинчилиги, унинг нафсоний мулк – макон эканлиги, нафсни енгиш, руҳни юксакликка олиб чиқиш, Ҳақ йўлига кириш зарурати каби масалаларга бағишланганлиги тадқиқотимиз давомида ойдинлашмоқда. Ана шундай мавзуга бағишланган ғазаллардан яна бирига мурожаат қиламиз:

*Нафс қуттоғ ут-тариқи манзилидур бу работ,
Нақди дин ҳифзига қил ўткунча андин эҳтиёт (305).*

«Бу дунё – нафс йўлтўсарларининг манзили. Диннинг кадр-қимматини ўлгунингча ундан сақла». **Истиора** ёрдамида дунё тушунчасини *работ* сўзи орқали ифодалаган Навоий шу дунёга келиб-кетувчиларнинг, умуман, умрнинг ўткинчилигига очик ишора қилади. *Работ* луғатларда йўловчилар қисқа муддатга тўхтаб ўтадиган манзил сифатида изоҳланади. Нафс ва динни бир-бирига қарама-қарши қўйган (**тазод санъати**) шоир нафсонийлик ва руҳо-

нийлик кураши доимий эканлигини, руҳни (динни) ўлгунча нафс қароқчиларидан асраш муҳимлигини таъкидлайди. Кейинги байт:

*Манзил этсанг бу работ ичра иқомат қилмаким,
Ҳар кун ўзга карвон оромгоҳидир бу работ.*

Чиндан, бу дунё – бир работ. Унга кимлар келиб-кетмаган, ҳали яна қанча-қанча кишилар келиб-кетаверади. Шундай экан, унга (худди абадий яшайдигандек!) жойлашиб олиш нодоннинг иши. Аввалги байтдаги «Динни асра!» деган фикрни ушбу байт мазмуни билан боғласак, «Бу дунёга берилиб, унда абадий яшайдигандек кун кечирма, балки моҳиятни англашга урин» деган ички мазмунни илғаб олиш мумкин.

*Не тўшарсан тахти жоҳинг фаршин олтун хишт ила
Ким, сенингдек шоҳни кўп ўтқариптур бу бисот.*

Шоирнинг бу дунёда энг баланд мақомга, имконга эга деб тасаввур этганимиз шоҳга мурожаат қилиши бежиз эмас. Байтнинг насрий баёни: «Тахти жоҳинг – мартабангни белгилайдиган бу тахтингни нима учун олтин ғиштдан ясаб олгансан, ахир, бу тахт сендек шоҳлардан қанчасини ўтказди». Демак, дунё ушбу байтда **истиора** кўмагида *бисот* тушунчаси орқали ифода этилмоқда. У *шоҳ, тахт* каби тушунчалар билан биргаликда байт таносубини таъминлайди (**таносуб санъати**). Бу дунёнинг, унда кечадиган

умрнинг фонийлигини *шоҳ* тимсолида бўрттириб кўрсата олган шоир кейинги байтларда *шайх* тимсолига эътиборни қаратади. Бунда, албатта, чуқур рамзийлик бор:

*Тавқи лаънат десалар бўйнинда тасбиҳин, не тонг,
Макру ҳийлат бирла шайх эл бирла қилса ихтилот.*

Зоҳирбинликни бутун ижоди давомида қаттиқ қоралаган Навоий кўп ўринларда риёкор шайх тимсоли воситасида ўз ниятига эришади. Келтирилган байтда ҳам одамлар (эл) билан макру ҳийла орқали муносабатда бўладиган шайхнинг тасбиҳи унинг бўйнига осилган лаънат тамғасидир деган фикр шундай давом эттирилади:

*Шайхи жоҳил бўлмақ ўз асрори бирла мунбасит
Ғафлат аҳли банг ила қилғон кабидур инбисот.*

Ҳа, ўзининг бундай сирлари билан хурсанд бўлган жоҳил шайх бангилик (нашавандлик) билан шодланиб юрган ғафлат аҳлига тенг деган фикрини шоир *таиббеҳ* санъати воситасида ифодалайди. Шайхнинг жоҳиллиги – мана шу ўткинчи дунё учун ўзини хор айлаши – риё йўлига кириши. Бу дунёнинг, шайхнинг риёву алдовларига учган кишининг қиёфаси кейинги байтда очилиб боради:

*Зарқ жоми бирла важд этган эрур ул тифлким,
Май дебон рангин сувни қилғай ичиб омдин нишот.*

Шайхнинг бу риё-алдовларига учиб, улардан завқу шавқ ҳолатига тушган киши рангли сувни май деб ичиб олиб одамлардан хурсанд бўлган ёш боладир. Кишиларни риё билан алдаб юрган шайхга нисбатан айтилган фикрларда қўлланилган қиёсларнинг барчаси ҳаётий асосга эга. Шайхни танқид этаётган Навоий, аслида, руҳониятнинг камол топишига хизмат қилиши лозим бўлган бу кимсанинг моддийликка – нафс балосига бу қадар берилиб кетганидан афсусда. Ундаги жоҳилликнинг оддий кишилар – авом жоҳиллигидан фарқ қилиши, айниқса, китобхонга таъсир этади. Ҳамма нарсани англаб, билиб яна нафсга қул бўлиш ўзини йўқотиш билан баробардир.

Кейинги байт:

*Фақр кўйи итларидин кимки кам кўрди ўзин,
Топсанг они итлари силкида топқил инхирот.*

«Фақирлик кўйига (йўлига) кирган итлардан (содик кишилардан) ҳам ўзини кам кўрган кишиларни топсанг, уларнинг итлари қаторига кўшил». Хўш, фақирлик нима? Фақирлар кимлар? Тасаввуф луғатларида фақирлик дунёга, унинг молига мутлақо эътиборсизлик маъносини англатади. Фақирлар ёлғиз Аллоҳга эҳтиёжманд кишилар, бутун яратилган нарсалар, ҳатто ўзи ҳам Аллоҳга тегишли эканини чуқур ҳис қилиб яшайдиган инсон сифатида талқин этилади. Фақирлик – тариқатнинг мақомларидан

бири деб ҳам ҳисобланади.¹⁰² «Фақирлик – фаҳрим-дир», – деган эдилар Муҳаммад (с.а.в.).

Байтдаги *ит* – фақирлик билан бевосита боғланган ҳолда ҳам хокисорлик, ҳам садоқат каби сифатларни ўзида мужассамлаштирган тимсол. Мақсадга фақирлик орқали эришиш мумкинлигини шоир кейинги байтда шундай тушунтиради:

*Васлға йўл ҳажридин фақр ўлди, кўргил, турфақим,
Бирдин учмоғдир хижил, бирдин томуғ, бирдин сирот.*

Демак, висолга ҳижрон азобларини бошидан ўтказибгина эришиб бўлмайди. Висолга олиб борадиган ҳижрон йўли фақирлик йўли билан туташиб кетган. Фақирлик машаққатларини бошдан кечирган ошиқ ёки ориф ўз ёрига бутун нафсоний – дунёвий иллатлардан тозаланиб, софлангачгина эриша олади. Бундай висол олдида жаннат хижолатда, ҳижрон азоблари олдида дўзах ҳеч гап эмас, пули сирот (қилкўприк, аросат) ваҳималари ҳеч нарсага арзимаслигини шоир **тақсим санъати** ёрдамида ифодалайди. Бу изтиробларни бошидан кечириб ёзгандагина мақсадга эришиш мумкинлиги мақтада шундай ифодаланади:

*Эй Навоий, ишқ аро берабт агар сурсам ҳадис,
Анда мазмун бил ғараз, мақсуд кўрма иртибот.*

¹⁰² Қаранг: Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001. №1. – Б.7 – 14.

Яъни: «Эй Навоий, кўнгилни ишққа боғламай сўз юритгудек бўлсам, ундан кўзда тутилган нарса мақсадга боғланиш эмас, балки мазмунни ифодалаш, холос». Демак, ишқ ҳақида уни бошидан ўтказмай туриб ёзиш қуруқ гапга тенг. Бироқ ориф-шоир буни истамайди. Ишққа боғланиб, аниқроғи, уни бошидан кечириб ёзсагина мақсадига етишини билади. Бу байтда, одатдагидек, **амр ва наҳий** усулининг қўлланилиши билан бирга **иштиқоқ** санъатига мурожаатни ҳам кўриш мумкин.

Орифона тасаввуфга мансуб ғазалларда яна муҳим бир масалага эътибор қаратилган. Бу ҳодисаларнинг моҳиятан тенглиги масаласидир. Маърифатни мақом сифатида ўрганган олимлар ушбу мақомга мансуб ғазалларни «...хусусийликни умумийликдан, ҳодисани моҳиятдан, моддийни руҳийликдан фарқлай олиши, бутун таайюният ёрининг белгилари, бошқача кўриниши, моддий шаклдаги акси сифатида юзага чиқиши, тажаллиси эканлиги»¹⁰³ тавсифига бағишланади деб тушунтирадилар. Бу фикрлар Навоийнинг орифона ғазаллари асосида айтилганини юқоридаги ғазаллар, жумладан, ушбу байтлар ҳам исботлайди:

*Буду нобудум агар тенг бўлди жонон оллида,
Зарра йўқу бори тенгдур меҳри рахшон оллида.*

*... Фақр ила шод ўлки, ҳар ким бўлса аҳли маърифат,
Даҳр туфроғ бирла тенг бўлмоқ не имкон оллида.*¹⁰⁴

¹⁰³ Қаранг: Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари: Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.177.

¹⁰⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.25.

Воқеан бир-биридан тубдан фарқланадиган *шоҳ ва гадо, қуёш ва зарра, тўти ва зоғ, ҳажр ва висол* кабиларнинг моҳиятан тенглиги орифнинг хусусийликда умумийликни кўра олиш салоҳияти билан боғлиқ. Айниқса, ҳодисада моҳиятни, хусусийликда умумийликни кўра олиш ташбеҳли тафаккурда, жумладан, шеърятда табиат, ундаги нарса-ҳодисаларни тақозо этади.

Моҳият ва ҳодисанинг табиатини чуқур ҳис этган шоир ҳодисаларнинг моҳиятан олиб қаралганда тенг эканлигини ғазалларда, бошқа лирик жанрдаги асарларда жуда чиройли далиллайди. Айниқса, бу *шоҳ ва гадо*дек бир-бирига қарама-қарши тушунчалар воситасида янада ойдинлашади, жумладан:

*Ҳаводис дафъиға шаҳ кўк ҳисори узра гар чиқсун
Ки, фақр аҳли учун дайри фано дор ул-амони бас (259).*

Навоий ижодида ҳам, унинг салафлари ижодида бўлгани каби, шоҳлик ва дарвешликнинг бир шахсда (шоҳда) мужассамлашиши истагини кўрамыз. Шоир бир мухаммасида шундай деган эди:

*Шаҳлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлғонму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғозий бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.¹⁰⁵*

¹⁰⁵ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б.591.

Шоҳлик ва дарвешлик ҳикмати билан боғлиқ шеърларининг аксариятида шоир Ҳусайн Бойқарони ибрат қилиб кўрсатади. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги «Шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақида яхлит бир баённома – дастур»¹⁰⁶ деб баҳоланган «*Ҳар гадоким бўриёи фақр эрур қисват анга ...*» деб бошланувчи ғазалида, «оқибат» радифли юқорида парча келтириб ўтганимиз мухаммаси ва «Ҳилолия» қасидасида шоир «шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳи...» – суратда шоҳ, сийратда дарвеш Султон Абулғозий Ҳусайн Бойқарони назарда тутар экан, ҳар қандай шоҳнинг ана шундай хислатларни ўзлаштиришини истайди. Шунинг учун ҳам бошқа бир ғазалида шундай дейди:

*Фақр аҳлиға подшо муҳтож,
Уйлаким шоҳға гадо муҳтож.¹⁰⁷*

Подшоҳга гадо муҳтож бўлгани каби, шоҳ ҳам гадога муҳтож. Гадонинг шоҳга муҳтожлигини тушуниш мумкин. Бироқ шоҳнинг гадога муҳтожлигида қандай сир, маъно бор? «...Шоҳ дарвешга муҳтож. Бунинг маъноси шуки, шоҳ нафақат маслаҳат – насихатга, балки Илоҳга, Илоҳни танитишнинг тўғри йўли бўлмиш тасаввуфга муҳтож».¹⁰⁸ Демак, дунёвий маънодаги юксак мақомни эгаллаган бу зот ботиний маънода ҳам ана шундай баландликка кўтарилмас

¹⁰⁶ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.191.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.99.

¹⁰⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.184.

экан, унинг барча ишлари фоний дунёда қолиб кетади, бироқ унинг юки, азоби (дунёга, унинг қувончу ташвишларига берилиш масаласида) Ҳақиқатга етишида катта тўсиқ бўлишини шоир жуда кўп ўринларда такрорлайди:

*Чун енгилпракдур ҳисоб ўлғонда султондин гадо,
Ҳайфким, бўлғай гадо авқоти султонлиқда ҳайф (325).*

Гадо, дарвеш каби тимсоллар билан қўлланилган байтлар асосан фақирлик масаласи билан чамбарчас боғланиб кетган. Орифона ғазаллардаги бу тимсоллар шоир ижодий ниятини, орифона қарашларини ифодалашда муҳим аҳамият касб этади.

Орифона ғазалларда кўзда тутилган ният, мақсад *май тимсоли* воситасида ҳам ўзининг бадий ифодасини топган.

Май барча ғазалларда, айниқса, риндона ғазалларда муҳим тимсоллардан ҳисобланади. Риндона ғазалларни ўрганиш жуда катта, мукамал ва алоҳида тадқиқотни талаб этгани учун бу ўринда ушбу масалага махсус тўхталмадик. Бироқ Навоийнинг орифона ва ошиқона тасаввуфга мансуб ғазалларида ҳам май тимсоли ва у билан боғлиқ *қадаҳ, муғбача, майхона* сингари мафҳумларнинг кенг ва ўринли қўлланилганини кузатиш мумкин. Бу тимсолларнинг сўфиёна моҳияти сўфиёна истилоҳ сифатида луғатларда изоҳланган ва кейинги йиллари яратилган, яратилаётган тадқиқотларда улардан унумли фойдаланилмоқда. Навоийнинг ошиқона тасаввуфга мансуб ғазаллари-

да бу тимсолларнинг моҳиятини очиб бериш – анча мушкул вазифа. Орифона ғазалларда эса уларнинг моҳиятини муайян ишораларга таяниб аниқлаш мумкин. Жумладан, юқорида кўриб ўтганимиз 1-ғазалда *май*, унинг моҳияти, солиқ тақдири ва шоир шеъриятидаги ўрни жуда чиройли далилланган:

*Сен гумон қилғондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

Маълумки, зоҳидлар мақсадга зуҳду тақво билан эришишга ишонсалар, солиқлар тариқат босқичларини босиб ўтмай мақсадга эришиш мумкин эмас деган фикрда бўлганлар. Аслан оладиган бўлсак, бу икки гуруҳнинг (зоҳидлар ва сўфийларнинг) мақсадлари битта – Ҳақ васлига эришиш, фақат унга етишиш йўллари ҳар хил, холос.

Байтда таъкидланишича, зоҳид ўйлаган, билган жом ва майдан бошқа жом ва *май* мавжуд. Бу қандай жом ва май бўлиши мумкин? Сўфийлар майни илоҳий нур, неъмат сифатида шарҳлаганлар. Бошқа ўринларда ҳам *май* ишқнинг ғалабаси, маҳбуб жилвасининг солиқ дилида юз кўрсатиши оқибатида солиқнинг бундан маст ва ҳушсиз бўлишининг сабабчиси эканлиги таъкидланади. Май билан бевосита боғлиқ *жом* (қадаҳ, соғар) тимсоли сўфиёна талқинда пирнинг қалби, илоҳиёт олами каби маъноларни англатади. Демак, байтда шоир айтмоқчи бўлган май ва жом ана шу талқинларга бориб туташади. Шоир бир ғазалида:

Бода бу мақбуллуқ зотимда мавжуд айлади

Ким, мени зуҳду риё аҳлиға мардуд айлади (770), –

деб ёзган эди. Майдан баҳраманд бўлган кишининг қалбида зуҳд ва риёдан ажралиш, узоқлашиш ҳолати юз бераётганлиги таъкидланган бу байтига қалбига илоҳий нур, неъмат кирган инсон зуҳддан ҳам, риёдан ҳам воз кечади деган мазмун сингдирилган. Моҳият ҳақида ўйлаётган бундай шахс учун ҳодиса (масалан, зуҳд) унинг учун ўз аҳамиятини йўқотди. Майнинг бу вазифаси сўфийлик адабиётида, шунингдек, Навоий ғазалларида ҳам жуда аниқ белгилаб қўйилган, жумладан:

Май халос этти риёи порсолиқдин мени,

Шукрким, қутқарди зуҳду худнамолиқдин мени (775).

Сўфий (солик) назарида, зуҳду тақво – худнамолик, риёкорлик белгиси. Аслида, бу зуҳд-тақво эгасининг нияти Аллоҳ васлига (жаннатга) эришиш бўлсада, зоҳирий хатти-ҳаракатларини уларнинг мақсади деб тушунган сўфийлар бу тоифа кишиларни танқид остига оладилар. Майнинг соликка таъсирини эса шоир шундай тушунтиради:

Бўлди нобуд ўзлугум, юз шукрким, қилди халос

Ҳар замон бу коргаҳда беҳаёлиқдин мени.

Ўзликдан воз кечиш, ўзлик юкидек оғир юкдан халос бўлиш солик асосий мақсадларининг бошлани-

шидир. Шу ўзлик юкидан халос бўлишда майнинг – илоҳий нур, неъмат, илоҳий ишқ ғалабасининг ўрни ғоят муҳим. Байтдаги коргаҳ – дунё. Тасаввуф луғатларида дунё инсонни Аллоҳдан узоқлаштирадиган ва ғафлатда қолдирадиган мол ва манфаат, эътибор, мавқе, ҳирс, шон-шухрат кабилар сифатида изоҳланади.

Демак, дунёга берилиб яшаш ўзлик юкини елкага ортиб олиш билан баробар. Бундай ҳаётни баҳаёлик деб билган шоир фақат илоҳий нур, маърифат бундай аҳволдан халос этиши мумкин деб ўйлар экан, яна бир ўринда шундай дейди:

*Ўзлугимнинг қайдидин бир май била қилдинг халос,
Ваҳ не дей, эй муғ, санга бут бирла зуннорим фидо (12).*

Тасаввуф луғатларида муғ, яъни майфуруш – самимий содиқ мурид (*муғбача* эса пир билан мурид орасидаги восита ёки илоҳиёт ваҳийси) деб изоҳланади. *Бут* – нафс, нафси аммора, *зуннор* – маъшуқага (севгилисига) хизмат ва итоат этишга азм ва қасд қилиш, хизмат камарини боғлаш; дунёга кўнгил бериш; манманлик, худбинлик маъноларида изоҳланади. Байтдаги мазмун бу тимсолнинг иккинчи ва учинчи талқинларига тўғри келади. Аввалги байтдаги фикрини энди шоир шундай давом эттиради:

Бода мирғотида шоҳид акси зоҳир бўлмади

Бодау шоҳидқа бўлмай нақд пиндорим фидо.

Миръот – кўзгу, тасаввуфда: йўқлик, зеро, Аллоҳнинг борлиғи йўқлик ойнасида акс этар экан, кўплик (ҳодисалар, дунё) майдонга келади.

Байтдаги *шоҳид*, яъни гувоҳ мафҳумини тасаввуф аҳли фикри ҳамиша илм билан банд бўлган, ақлидаги нарса, одатда, унинг кўз ўнгида деб ёхуд тажаллий, зухурот ва файзиёт деб тушунадилар. *Пиндор* сўзи бу ўринда мағрурлик, кибр, такаббурликни англатади. Демак, байтдаги лирик қахрамон ўз мақсадига (бода миръоти ва шоҳидга) эришиши учун ана шу кибру ҳаво, такаббурликдек нафс аломатини, ўзлик юкидек тўсиқларни енгиб ўтиши лозим.

Байтдаги *бода миръотини* эса илоҳиёт нурида, маърифатида Ҳақнинг аксланиши деб тушуниш керак. Унинг оддий миръотдан фарқи шундаки, солик бу кўзгуда Ҳақнинг сифатларини, ҳатто ўзини кўра олиш даражасига кўтарилади. Шунинг учун ҳам шоир бир ғазалида шундай деган эди:

*Бўл сафо аҳлиға ҳамдам, ёр васлин истасанг,
Аксини солғайму соқий бўлмағунча бода соф?* (327)

Соқий бу ўринда илоҳ маъносида қўлланилган бўлиб, ундан илоҳий маърифатни мукамаллик даражасига олиб чиқмай, Ҳақнинг васлига эришиш мумкин эмас деган мазмун ойдинлашади. Тасаввуфий тимсолларга, жумладан, *соқий*га тегишли бу жиҳатни шарқшунос олим И.С.Брагинский шундай баҳолаган эди: «Маълум бўлишича, тасаввуф билан бирга англаб етиш зарур бўлган қутилмаган метаморфоза (эв-

рилиш) юзага келди. Поэтик шакл сўфиёна тушунчага бошқача мазмун юклаган ҳолда уни ўзгартирди, янгидан яратди».¹⁰⁹

Хуллас, Алишер Навоий ғазалларининг муайян қисмини орифона ғазаллар ташкил этиши билан бирга, деярли барча ғазалларда шоирнинг ўзи таъкидлаганидек, орифона мазмун ифодаланган. Бу туркум ғазалларда асосий эътибор дунё, унинг моҳияти – ўткинчилиги, кадр-қимматининг нечоғлик эканлигини англаш ҳамда англатиш, унга берилиб, алданиб қолмаслик, нафсни енгиш, ўзликни англаш, ўша анланган ўзликдан халос бўлиш ва у орқали мақсадга эришиш, жаҳолатни енгиш, ғафлат уйқусидан уйғониш, фақру фано мақомини эгаллаш каби масалаларга қаратилган ва улар бадий мукамал даражада ёритиб берилган.

Орифона ғазалларни шартли равишда ижтимоий маърифат ва илоҳий маърифат мавзусида битилган ғазаллар деб туркумлаш ҳам мумкин. Аввалги туркум ғазалларда инсон камолоти жамият ҳаёти билан уйғунликда берилса, илоҳий маърифатга мансуб ғазалларда комилликка етишиш, сўфийлик йўлидаги машаққатлар сингари масалалар ва уларни ҳал этишга уриниш муҳим ўрин тутаяди.

Шоир бу ғазалларида *ориф* ва унинг *маҳбуби*, *дарвеш*, *гадо*, *фақр*, *дайр* (*дунё*), *ғаввос*, *гавҳар*, *фано*, *бақо* *адам* сингари образ ва тимсоллар, рамзий тушунчаларни кенг қўллайди, уларни ифодалашда ***иншо***, ***та-***

¹⁰⁹ Брагинский И.С. Заметки к изучению творчества Джами // Абдурахмон Чоми. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.63.

зод, талмеҳ, тамсил, ташбеҳ каби бадиий санъатлардан ўринли фойдаланади.

Ушбу туркум ғазалларда фикр устунлиги, муайян ғоянинг тарғиби устувор бўлганлиги боис улардаги образ ва тимсоллар, бадиий санъат ва тасвир воситалари қўлланилишида ўзига хос бадиий-услубий хусусиятларни вужудга келтирган. Умуман, орифона ғазалларда муайян қарашлар, ғоялар тарғиб этилаётгани учун ҳам фикр устунлиги сезилади. Бу эса, ўз навбатида, байтларда хилма-хил бадиий санъатларнинг эмас, кўпроқ *таносуб, тамсил, тазод, ташбеҳ ҳамда ишо санъатининг амр ва наҳий усулини* (бу санъат орифона ғазалларнинг, асосан, мурожаат шаклида битилиши билан боғлиқ) жуда кенг қўлланшга имкон яратган. Бу туркум ғазалларни ўрганиш Навоий ижтимоий-ахлоқий, энг муҳими, фалсафий қарашларини, айна пайтда, шоир бадиий оламини англаб етишда муҳим аҳамиятга эга.

Учинчи боб

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ТАБИАТ ТАСВИРИ ВА СЎФИЁНА ҚАРАШЛАР ИФОДАСИДАГИ УЙҒУНЛИК

«Бадоеъ ул-бидоя» девонининг асосий қисмини ошиқона ғазаллар ташкил этади. Шеърининг жуда кўхна ва доимий мавзуси ҳисобланган ишқ, Навоий наздида, тирикликнинг маъно-мазмунини, инсоннинг инсонлик моҳиятини белгиловчи энг муҳим омиллардан.

Шоирнинг ошиқона ғазаллари кейинги йилларда, айниқса, XX асрда кўп ўрганилди, янги-янги талқинлар пайдо бўлди. Инсоннинг инсонга муҳаббати ҳаётга, дунёга, борлиққа, гўзалликка бўлган муҳаббати ва бошқа жиҳатлар билан боғлаб ўрганилди. Хусусан, кейинги ўттиз йил ичида яратилган тадқиқотларда, илмий мақолаларда шоирнинг бу туркум ғазалларини бутун мукамаллиги билан ўрганишга интилиш кучайди. Бунинг натижасида Навоий ғазалларидаги сеҳру жозибанинг сирлари, ўзига хосликларини чуқурроқ тадқиқ этишга йўл очилди. Шуни ҳам айтиш лозимки, баъзан шоир ғазалларининг бир-бирдан мутлақо фарқланадиган шарҳ ва талқинлари ҳам пайдо бўлди. Зеро, «бадиий матн ўз атрофида баъзан талқин этиш мумкин бўлган жуда кенг имко-

ниятлар доирасини вужудга келтиради. Бунда асар қанча аҳамиятли ва мазмунан теран бўлса, инсоният хотирасида қанча узоқ яшаса, имкондаги (тарихий ва танқидий нуқтаи назардан) талқинлар бир-биридан мутлақо фарқ қилиши мумкин».¹¹⁰

Бугунги навоийшуносликда Алишер Навоий ошиқона ғазалларининг анча қисми ўрганилган.¹¹¹ Улардаги тасаввуфий маъно-мазмун ва тимсолларга кейинги йилларда олиб борилаётган тадқиқотларда катта эътибор қаратилаётгани ҳам сир эмас. Аммо шундай бўлса-да, ушбу соҳа ҳамон жиддий тадқиқотларни талаб этмоқда. Жумладан, шоирнинг манзара ифодаси муҳим ўрин тутган ошиқона ғазалларини, улардаги маъно, тимсол, айниқса, тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар таносубини ўрганиш Навоий шеърияти моҳиятини тўғри англашга имкон беради. «Тасаввуфнинг эстетик назариясида табиат гўзаллигини англаб етиш табиат ҳодисаларини бадий жиҳатдан англаб етишга олиб келди ва ҳаётга чорлади, сўфийлик адабиётида бебаҳо намуналар ҳисобланган бадий дурдоналарни вужудга келтирди».¹¹²

Шеър бошқа санъат асарлари каби инсоннинг ташқи олам билан уйғун яшашга бўлган чексиз ташналиги натижасида дунёга келади. Эҳтимол, айнан

¹¹⁰ Лотман Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – Б.132 – 133.

¹¹¹ Қаранг: Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961; Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996; Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Гафур Ғулом, 1991.

¹¹² Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма (Опыт критического анализа). – Душанбе: Дониш, 1997. – С.25.

шунинг учун ҳам шоир ижодий ниятига ҳамоҳанг ташбеҳлар, тимсоллар беихтиёр оламдан, табиат бағридан ажратиб олинар. Дунёнинг, инсон умрининг, гўзалликнинг моҳиятини англаш истагида туғилган Навоий ғазалларида ҳам табиат – сирлар, истагу имконлар макони. Айниқса, Оламини Ҳақнинг тажаллийси деб англаган, фалсафий мушоҳада этган шоир Борлиқни руҳиятига – ижодий ниятига уйғунлаштириб тасвирлар экан, шеъриятнинг энг юксак, теран маъволарига кўтарилади. Айниқса, манзаралар ифодаси билан уйғунлашиб кетган ғазалларида табиатда мавжуд ҳеч бир нарса, инсон ақли билан англаш мумкин бўлган воқеа-ҳодиса унинг нигоҳидан, назаридан четда қолмаган десак муболаға бўлмайди. Коинотнинг энг улкан жисмлари – қуёш, ой, сайёралар, буржлардан энг майда заррагача, камалакнинг жилосию энди униб чиқаётган майса устида титраб турган шудрингга қадар – ҳамма-ҳаммаси шоир қаламида янгидан ҳаёт топади.

Ҳақиқатни, моҳиятни англаб етишга уриниб, изтироб чекиб, ишқ ичра саргардон руҳига макон излаган ошиқ-шоир кўплаб воситаларга, ҳодисаларга юзма-юз келади, уларга мурожаат қилади, уларни шоирона нигоҳи билан шеърга кўчирар экан, баъзан излаган ҳақиқати – моҳиятни топгандек бўлади:

*Эйки, бир мулк ичра чектинг жавру водий топмадинг,
Тенгри мулкидур, борур бўлсанг қаёне мен киби.*¹¹³

¹¹³ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.420.

Ошиқ-шоир учун бу олам, бу борлиқ – у қаерга бормасин – Аллоҳнинг мулки, макони. Ҳодисалар, нарсалар нени англамасин, моҳият битта – Аллоҳ. Демак, шоирнинг юзлаб ғазалларида зоҳиран ранг-баранг кўринишларни ифодалаган тасвирлар, манзаралар замирида моҳият – ҳақиқат пинҳон. Табиатнинг бетакрор ҳодисаларига мурожаат қилар экан, у қувончи, изтироби, ҳасрату ҳайратига маскан бўлган қалбининг ҳар бир ҳолату мақомига уйғун ташбеҳларни, тимсолларни излаб топади, руҳининг эврилишларига муносиб бадий манзаралар тақдим этади.

Ҳар бир нарс-ҳодисанинг табиатда ўз ўрни бўлганидек, унинг шеъриятда ҳам фақат ўзига хос ўрни бор. Дейлик, куз – хазон фасли кўп ўринларда ишқ, ҳижрон, соғинч, изтироб кайфиятини берса, субҳ висол талабгорининг машаққатлари билан боғланиб кетади. Ёхуд *шамол*, *тўфон* ва бошқалар ошиқ йўлидаги имтиҳонларга бориб туташади. Демак, табиат манзараларини тасвирлаш олам гўзаллигининг шунчаки тасвири эмас, балки у кайфиятни ифодалаш воситаси, янада аниқроқ айтадиган бўлсак, муайян бир дунёқараш тарғиби учун бадий замин. Ахир, фақат табиатни, умуман, дунёни – Борлиқнинг тасвирини айнан ўзидек қилиб қоғозга кўчиришдан мақсад нима? Бундай асарлар унинг бир хил кўринишларидан, айнан такрорланишларидан чарчаган кўзларимизга, гўзалликка ташна кўнглимизга, руҳимизга таскин берадими? «Ёмон шоир ҳеч нарс яратишга қурби етмай қолганда дарахтзорларни, қурбонлик

келтирилган жойларни, шовуллаётган оқимни, камалакни тасвирлай бошлайди».¹¹⁴

Бадий асарда ҳамма нарс гўзал бўлиши учун, ижодкор табиатнинг энг яхши, энг гўзал томонларини акс эттириши учун ана шу гўзалликнинг навқирон ва камол топган онларини илғай олиши ва тасвирлаши лозим. Лекин бу лаҳзаларни топиш ва тутиб қолиш осон эмас. Эҳтимол, ижод жараёнининг мураккаблиги ҳам шу билан изоҳланар. Чунки дунёда шундай бир пинҳон уйғунлик мавжудки, ижодкор шахси уни излаб топиш учун бутун кучини сарфлашга ҳам тайёр, зеро, бу унинг эҳтиёжидир. (Санъатнинг ўзи ҳам, аслида, инсоннинг шу эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Айниқса, мусиқанинг қалбимиз устидан ҳукмронлиги, унга бу қадар тез асир бўлиб қолишимиз бизнинг ана шу уйғунликка эҳтиёжманд эканлигимиздандир.)

Навоийнинг бутун ижоди комил инсон тарғибига қаратилган. Унинг ошиқона ғазалларида ҳам комиллик ҳақидаги сўз ва маъно – эзгу ният бутун назокати, шиддати, ҳайрату ҳасрати билан намоён бўлади. Бу назокат, бу шиддат, бу ҳасрат ва ҳайрат баъзан биз қаттиқ севган, ўрганган, баъзан эса умуман эътибор бермаган ва кўра олмаганимиз – манзаралар ифодаси ёрдамида намоён бўлади. Гўё шоир комилликни ифодалашнинг, уни эгаллашнинг хилма-хил йўлини топган ва шу йўлларнинг барчаси билан охири ягона мақсадга – оламу одам-

¹¹⁴ Қаранг: Лессинг Г.Э. Лаокоон или о границах живописи и поэзии. – М.: Художественная литература, 1957. – С.208.

ни бенуксон – комилликда кўришга интилиб, бу ҳақиқатни ўзгаларга ҳам намоиш этишнинг уддасидан чиққан. Навоий ижодининг мағзи – «тасаввуф таълимотининг марказий масаласи – Ишқ. Бу таълимотда деярли ҳамма муаммо ва ҳамма ҳақиқатга Ишқ нигоҳи билан қаралиб, Ишқ куч-қуввати билан ҳал қилинади».¹¹⁵ Ушбу ҳақиқатни англаш учун олиб борилаётган тадқиқотларда Навоий ғазалларини маъно қатламларига алоҳида эътибор бериб ўрганиш муҳим масалалардан бирига айланди. Ғазаллар зоҳирий ва ботиний маъноларга ажратилиб ҳамда уларнинг уйғунлигида ўрганилар экан, бу болада, албатта, муайян назарий фикр-қарашлар ҳам пайдо бўлди. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов Навоий ғазалларининг бу хусусиятини ўрганиб, уларни полифоник, яъни кўп овозли ва кўп маъноли ғазаллар деб баҳолайди: «Полифония – кўп оҳангли, кўп маъноли дегани. Полифоник тасвир асар бағрига бир неча маъно ва оҳанглари сиғдиришни заруриятга айлантиради. Бунда фикр чайналмайди. Шеър сўзбонлик ва маъно яланғочлигидан халос бўлади. Полифоник ифодалар шеърдаги маълум бир образ ёки белги таъсирида кўплаб ҳаётий ҳодисалар ҳақида фикр юритишга йўл кўрсатади...»¹¹⁶ «Лисон ут-тайр» достони сўнгида Навоий Қақнус ҳақидаги тамсилни келтиради. Унда шундай байтлар бор:

*Булажаб ҳайғат била минқор анга,
Сукбалар минқор аро бисёр анга.*

*Чун чекиб дилкаш навоийи жонфизо,
Фаҳм ўлуб ҳар суқбасидин бир наво.*

*Сукбалардин ҳар қачон қилса хуруш,
Айлабон они эшиткон тарки хуш.*¹¹⁷

Аттор каби ўзини ҳам шу Қақнусга қиёслаган шоир (аслида, асари мазмунини кўзда тутган) шеърларидаги полифонияни, эҳтимол, ана шу Қақнус куйи ёрдамида изоҳлаш мумкин. Зеро, ғазалларининг бу хусусиятига Навоийнинг ўзи алоҳида эътибор берган, жумладан:

*Номам элтур қуш агар мазмунин элтиб қилса шарҳ,
Сочқай ўт қақнус киби минг чок ўлуб минқор анга (22).*

Навоийшунос олима Суйима Ғаниева ва профессор Ҳ.Неъматов Навоийнинг бундай ғазалларини зулмаънайн, яъни икки маъноли ғазаллар деб баҳолаганлар. Бу ғазаллардаги воқеабандлик хусусиятларини эътиборга олиб ҳамда «Лисон ут-тайр» достонида Навоий тасвирлаган тариқат йўллари – етти мақомга (талаб, ишқ, маърифат, истиғно, ҳайрат, тавҳид, фақру фано) асосланиб шоирнинг ғазалларини етти гуруҳ – мақомга ажратиб ўрганишдек қизиқарли, айти

¹¹⁵ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000. – Б.58 – 59.

¹¹⁶ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. – Б.47.

¹¹⁷ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 12-жилд. – Тошкент: Фан, 1996. – Б.279.

пайтда, муаммоли масалани ўртага ташлайдилар. Шоирнинг «Лайли ва Мажнун» достони ҳам ана шу асосда тушунтирилиб, ундан кейин ҳар бир мақомга мувофиқ келадиган биттадан ғазалнинг шарҳи, ҳар бир мақомда қўлланилиши мумкин бўлган тимсол ва тушунчалар, уларнинг ўзига хосликлари тушунтирилади. Бироқ шу ўринда бир савол туғилади. «Лисон-ут-тайр», «Лайли ва Мажнун» дostonларидаги воқеалар замирида мана шу етти мақом тадрижий суратда ривожланиб борган. Шоирнинг ғазалларида ҳам ана шу тадрижийлик мавжудми? Эҳтимол, буни Навоий ғазалларидаги воқеабандлик, якпоралик хусусиятлари билан тушунтириш ҳам мумкиндир. Буни ойдинлаштириш учун лирик шеърнинг табиатини тушуниш кифоя, зеро, ҳар қандай шеър оний бир кайфиятнинг, руҳиятнинг бир зарбдаги ифодасидир. Аниқроқ айтганда, «лирик асар оний бир сезгидан туғилгани учун узун бўлмайди ва бўлмаслиги керак, акс ҳолда, у совуқ ва сунъий бўлиб, китобхонга завқ бағишлаш ўрнига уни бездиради».¹¹⁸ Шунингдек, шоир қалби, руҳининг кайфияти, жилоси у зот суянган тажалли назариясига боғлаб ўрганилса, бир мақомдан иккинчисига тадрижий суратда ўтишдек тартибга риоя этилмаганини, баъзан эса бир ғазал таркибида барча мақомларга хосликни ва уларнинг тадрижий такомилени кузатиш ҳам мумкин.

Руҳига омонлик излаган ошиқ-шоир барча мақомларининг машаққатларини англаб туриб шундай дейди:

¹¹⁸ Қаранг: Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.198.

*Бир мақоми амн топ, анда бурун ором тут,
Сўнгра туз базму дилоромингға ҳар дам жом тут.*¹¹⁹

Навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов «Навоий поэтикаси» номли монографиясида шоирнинг «Хазойин ул-маоний» дебочасида айтган фикрларига таяниб пейзаж ғазалларининг таъриф, тавсиф, мадҳ ва шарҳ усулларида битилганини тушунтиради.¹²⁰ Абдуқодир Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» номли асарида ҳам шоирнинг табиат манзаралари ифодаси билан уйғун ошиқона ғазалларига эътибор қаратилган.¹²¹ Умуман олганда, кўриб ўтганларимиз шарҳ ва таснифларнинг барчаси нисбий. Уларнинг ҳаммасидан ижодий фойдаланиш ҳам мумкин, айти пайтда, улар мақсадга етиш – Навоий ижодий ниятини, шеърятининг моҳиятини англаш йўлидаги восита эканлигини ҳам унутиб қўймаслик керак.

Демак, шоир ғазалларини ўрганишда улардаги зулмаънайнлик хусусиятига эътибор бериш, шу билан бирга, Мақсуд Шайхзода таъкидлаганларидек, «... ғазалда тасаввуф унсурларини тўғри кўра билиш ва уларни шоирнинг муҳити, истеъдоди, дунёқараши билан боғлаб бир манзара яратишимиз лозим...»¹²²

Навоий замонида келиб Шарқ шеърятинида кўпгина тимсоллар рамзий-мажозий хусусият касб этиб

¹¹⁹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1999. – Б.56.

¹²⁰ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.

¹²¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961.

¹²² Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.362.

улгурган эди. Бу тимсоллар асосида махсус луғатлар яратилган, шубҳасиз, шоир улардан хабардор бўлган. Масалан, шоирнинг зоҳиран муайян мавзуни – ошиқона мазмунни ифодалаган кўпгина ғазаллари ботинда орифона моҳиятга эга. Бунинг натижасида байтда, ғазалда қўлланилаётган образ, тимсол зулмаънайнлик хусусиятини эгаллайди.

Зоҳиран ишқни, ошиқ ва маъшукликни васф этган кўплаб ғазалларда орифона мазмун мужассам. Бу эса ғазал ёки байтда қўлланилаётган тимсолларнинг ўз маъноси билан бирга яна бир қанча маънолар ифодалашига имкон беради. Ушбу туркум ғазалларда ошиқ ва ёр тимсолларидан ташқари *гул, булбул, шамъ, парвона, субҳ, шом, боғ, бўстон, баҳр, денгиз, томчи, қатра, мавж, ҳубоб, кема, балиқ* сингари табиатга, борлиққа ёки коинот жисмларига мансуб тимсоллар кенг қўлланилган ва улар шоир ижодий ниятини ифодалашда муҳим аҳамиятга эга. Ғазалчиликда рамзий-мажозий хусусият касб этган бу тимсоллар ошиқона ғазалларда ҳам шоирнинг энг юксак орзуларини, айна пайтда, катта муаммоларни ифодалашга имкон яратди. Инсон умри, унинг қадрқиммати, дунёнинг бевафолиги, ўткинчилиги сингари фалсафий фикр-қарашлар ифодасида алоҳида ўрин тутган бу тимсоллар шеъриятнинг истеъдод қўлида нималарга қодир эканлигини намоиш қилади. Жумладан:

*Шабнам эрмас, наргис ашиқидур, недин қон йиғламас,
Кўз юмуб-очқунча гулшан умри поёнин кўруб? (71)*

Наргис гули устида милтираб турган шабнам – шудринг доналарини кўз ёшига қиёслар экан, шоир наргиснинг кўзга ўхшашлигини назарда тутди. **Тафриъ** санъати ёрдамида, яъни нарса-ҳодисанинг ҳақиқий кўринишини инкор этиб, унга ўз ижодий ниятига мувофиқ вазифа юклаш орқали шабнамни кўз ёшларига қиёслар экан, унинг кўз ёш тўкиш сабабини ҳаётнинг тез ўтиб кетишию умрнинг жуда қисқалиги билан боғлайди. Тасаввуф истилоҳлари талқин этилган луғатларда *наргис*нинг илм натижасида пайдо бўлган шодлик ва қувонч эканлиги таъкидланиб, унинг амалда буларни намоиш эта олиши эътироф қилинган. Мухтасар айтганда, *наргис* – дунё шодлигу қувончининг ифодаси. Дунё қувончларини умрининг мазмуни деб билган инсон қиёфасини мужассамлаштирган наргис (**ташхис санъати** воситасида наргисга йиғлаш хусусияти берилмоқдаки, у фақат инсонга хос) унинг ўткинчилигидан изтиробда. Айна пайтда, у дунёга қуллик рамзи ҳамдир. Шоир унинг дунёпарастлигини ифодалаш билан бирга дунёнинг ўткинчилигидан ўзгаларни огоҳ этади, унинг моҳиятига назар солишга ундайди. Шеърнинг таъсир қувватини ҳам шоирнинг айтган фикридан кўра айтмоқчи бўлган фикри чуқур эканлиги таъминламоқда. Наргиснинг *дахр боғи* (дунё, ҳаёт) ўткинчилигини билгандан кейинги аҳволи – йиғлашининг (ташхис санъати кўмагида) берилиши китобхонга дунёни, умр моҳиятини англаш учун туртки бўлиши табиий.

*Даҳр боғидин вафосизлиғ агар фаҳм этмади,
Нега шабнам ашкидин фан қилди нарғис йиғламоқ?*
(342)

– дейди шоир бир ўринда.

Умрнинг ўткинчилиги, дунёнинг бевафолиги ҳақидаги кўнгил армонларига ҳамоҳанг фикрлар, тушунчалар ғазалдан-ғазалга ўсиб, кучайиб бораверади, бадий тафаккур эврилишларини намоиш қилади:

*Воқиф ўл, эй боғбонким, ҳар тараф гул шаклидин,
Сендек элнинг қабридурумим, зоҳир этмиш бу чаман*
(548).

Инсон қисмати – фожиаси ўта нозиклик билан ифода этилган байт. Гулзорнинг қабристонга, гулларнинг қабрга қиёсланиши ўзига хос, ноанъанавий, айни пайтда, жуда таъсирчан ўхшатиш. Бундай байтларда шоирнинг сўфиёна фикр-қарашлари очиқ-ойдин берилаётгани йўқ, балки гап умр моҳиятини англаш ҳақида бормоқда. Ҳақни таниш, ҳақиқатни англаш ва сўфийлик йўлига киришда ҳам дастлабки босқич ана шу. Умрни, унинг моҳиятини англай бошлаган инсон, умуман, моддийликни ва у билан боғлиқ ҳолда ўзлигини таниб боради. Моддийликни эса дунё, табиат, унинг унсурлари воситасида тушунтириш анча қулай. Навоийнинг бу туркум ғазалларидаги фалсафий ғояни ўрганишни шоирнинг ана шундай байт ва ғазалларидан бошлаш яхши натижа бериши мумкин.

Дунёни, ҳаётни, тирикликни *боғ, чаман, гулзор* сингари тимсол ва рамзлар воситасида ифодалаш, ўз навбатида, *гул, булбул* каби бир-бирига мутаносиб тимсол ва рамзларни тақозо қилади. Масалан:

*Ғанимат анғласун булбулни гул етгачки, бўстондин
Учар гул яфроғи ҳам, қолмас учмай гарчи булбул ҳам*
(453).

Гўзал **таносуб** асосига қурилган байт бир қарашда ундаги образлар билан боғлиқ масканни – боғ ҳаётини гавдалантираётгандек. Гул ҳам, булбул ҳам, қолаверса, бўстон ҳам ўткинчи экан, шоирнинг мақсади, аслида, инсон умри фонийлигини таъкидлашдир. Ҳамд ғазалларидан бирида шоир *гул* тимсолига эътиборни қаратиб: «Сенинг зуҳуринг ила гул жамолига мағрур», – деб ёзган эди. Бу байтдаги гул тимсоли ҳам, худди ҳамд ғазалларида изоҳланганидек, ўз ҳуснига мағрур, бу ҳусннинг ўткинчилигини ҳис эта билмайдиган гўзал тимсолидир. Шунга мувофиқ, *булбул* ҳам айни ўша (дунёвий) гўзалликнинг ошиғи. Шоир бунини бошқа бир байтида шундай ифодалайди:

*Эрур сукуту фано ишқ лозими булбул,
Не воқиф онча фиғону улуғ димоғи била* (670).

Ишқнинг зарурати ўздан кечиш ва сукунат эканлиги англашилади ушбу байтда. Туну кун гул узра сайраган булбул эса бундан воқиф эмас. У ҳақиқий ишқнинг сирини билмайди. Байтдаги *булбул* тимсоли

сўфиёна талқиндаги зоҳирий гўзаллик ошиғи деган рамзий мазмунга мувофиқ келган. Шу билан бирга, ушбу туркум ғазалларда булбул тимсолининг ўзгача маъно-мазмун эгаллаганини ҳам сезиш мумкин.

*Тиканда гул очилур, андалиб янглиғ анга
Ки, ишқ ўлса табиат хиёнатидин пок (387).*

Агар ишқ табиат хиёнатидан пок – баланд бўлса, тиканда гул очилади деган мазмундаги ушбу байтда булбулнинг фидойилиги ва тикан устида очилган гул тасвири воситасида шоир ботиний мазмунга ҳам ишора қилади. Тикан бу ўринда дунё маъноси-ни англатаётган бўлса, гул кўнгилда пайдо бўлган билимларнинг натижаси ва мевасидир.¹²³ Шоир ғазалларида булбул рамзий маънода ҳар доим ҳам бир хил мазмунни ифодаламаслиги, балки унинг матнда илгари сурилаётган ғоя учун хизмат қилишини кузатиш мумкин. Айни мана шу байтда у гул ёр ишқи туфайли покланиш йўлига ўтаётган, бору йўғини унутган ошиқ қиёфасида намоён бўлади. Демак, булбул (бошқа тимсоллар ҳам) ҳамиша бир хил рамзий мазмунни ифодалайвермас экан. Тасаввуф истилоҳлари изоҳланган луғатларда булбулни зоҳирий гўзаллик ошиғи дея изоҳлаш билан бирга унинг нафс ва руҳга боғлиқ жиҳатлари ҳам эътироф этилади.¹²⁴

Булбул ва гул жуфт тимсолларининг муносабати

¹²³ Қаранг: Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.203.

¹²⁴ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.202.

парвона ва шамъ тимсоллари муносабатига ўхшаб кетади. Бироқ моҳиятан *парвона* ҳақиқий ишқ йўлидаги ошиқликни, ўз навбатида, *шамъ* илоҳиёт, илоҳий гўзаллик манбаи тимсолини ифодалаб келади. Бунда, албатта, парвонанинг шамъ атрофида айланиб, охир-оқибат ўзини ўтга уриб, куйиб ҳалок бўлиши, булбулнинг эса гул чоғидагина боғни ўзига маскан тутишидан мутаносиблик топилган. Жумладан:

*Шамъ ўти моҳиятин англай деган парвонадек
Оразинг меҳрини фаҳм айларда идрок ўртанур (215).*

Мисралар ўртасидаги *ташбех* – шамъ ўтидек бўлган ораз меҳри (юз қуёши)нинг илоҳиёт билан боғлиқлигини англатади. Шамънинг моҳиятини англашни истаётган парвона фонийликка юз буришга мажбур. Илоҳий жамолга худди шу йўл билан – ақл-идроқи хасдай куйиб, хонумонидан жудо бўлган солиқ-ошиққина етишиши мумкин.

Девонда яна шундай ғазал ва байтлар ҳам мавжудки, уларда *шамъ ва гул, парвона ва булбул* тимсоллари ёнма-ён, икки хил – мажозий ва ҳақиқий ишқнинг моҳиятини ифодалаб келади:

*Шамъни парвона куйдурмакдин, эй гул, қилма айб,
Булбул эрмасдурму кул ё сен эмассен оташин (517).*

ёки:

*Пар эмас булбулда, балким оташин гул шавқидин
Гулханий девонадурким, юқмиш аъзосига кул (437).*

Ишқнинг изтиробли машаққатларини кулга айланган *парвона*, ана шу кул рангидаги *булбул*, оловранг *гул* (шамъ ўтига ишора) тимсоллари воситасида тасвирлаган шоир ошиқликда улардан ўзига ўхшашлик топади:

*Гулхан аро остингда кул, урэн бошингда ишқ ўти,
Бу навъ тахту тож ила сенсен, Навоий, подшаҳ (671).*

Ошиқона ғазаллар таркибида зоҳиран маъшуқа – дунёвий мазмундаги ёр, ботинда эса Ҳақнинг гўзаллиги тавсиф этилган ғазаллар ҳам учрайди. Оламини Ҳақ гўзаллигининг намоёниши сифатида талқин этган бу ғазалларида шоир анъанавий, айни пайтда, ўзига хос манзаралар ифодаси билан боғлиқ тимсол ва тушунчаларга кенг ўрин беради. Бу туркум ғазаллар «мазмуни, энг аввало, инсон тавҳидига интилган Мутлақиятнинг руҳоний кучининг тажаллийси (жилваси) бўлиб, бунинг эвазига инсоннинг зехни, фаҳм-идроки очилади. Шакл эса Мутлақ борлиқнинг моддий олам предметлари кўринишидаги тажаллилари дир»¹²⁵, – деб ёзади тасаввуфни эстетик нуқтаи назардан ўрганган олим А.Қурбонмамедов.

Бир қарашда маъшуқа тавсифига бағишлангандек кўринган мазкур (760-ғ.) ғазалда ёр – Ҳақ, яратувчи эканлигини фаҳмлаш у қадар қийин эмас.

*Эмас боғ ичра сариғ лола занбақ билки, ҳар сори
Янги доғ ўртаб ул гул ишқидан сорғорди рухсори.*

Шоир байтда **тафрийъ** санъатидан фойдаланади, яъни мавжуд нарсанинг асл табиатини инкор этиб, уни ўз ижодий ниятига мувофиқ тасаввур қила олади. Ҳазалда ушбу санъатни изчил қўллаган Навоий бадий мақсади – касрат ва ваҳдат оламлари (ҳодиса ва моҳият) муносабатлари ифодаси учун жуда тўғри ва чиройли йўл танлаган. Байтда таъкидланишича, чаманда очилиб турган гул лола эмас, балки у ёр ишқидан азоб чекиб, сариғ рангга кирган.

Ҳазалнинг мазмунини чуқурроқ англаш учун бадий санъат ва тасвир воситаларини назардан четда қолдириш мумкин эмас. Зеро, «...бадий санъатларни билиш шеърда мавжуд бўлган мураккаб образларни англашга ёрдам беради. Аруз, қофия ва шеърий санъатлар бобидаги анъанавий таълимотларни ўзлаштириб олган тадқиқотчи ғазалга уни ёзган шоирнинг кўзи билан қарашга муяссар бўлгандек бўлади, чунки ўша шоир ўз шеърини шеъриятнинг мажбурий қонунларига риоя қилиб ёзгандир».¹²⁶ Жумладан, мазкур ғазалда ҳам **тафрийъ санъатининг** устунлигини сезиш мумкин. Манзара ифодасига уйғун ғазалларда кўпроқ ана шу санъатга мурожаат этилганлигини кузатамиз.

¹²⁵ Қурбонмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма. Опыт критического анализа. – Душанбе: Дониш, 1987. – С.80.

¹²⁶ Қаранг: Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Тўртинчи том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.232.

Кейинги байт:

*Бу хумрат бирла эрмас оташин гул оқ гул эрдиким,
Юзунг барқидин ўт тушти ангаким, бўлди гулнорий.*

Гулнинг қизил рангини ёр юзининг олови таъсири билан боғлаган шоир фикрини «юз»нинг сўфиёна маъноси билан боғлаб ойдинлаштириш мумкин. Юз илоҳиёт манбаини ифодалашига эътибор берсак, гулнинг қандай рангда бўлиши ҳам фақат ёр – Илоҳга боғлиқ эканлиги ифодаланаётганлигини тушуниш мумкин.

Кейинги байтда шоир энди тафриъ санъатини эмас, балки *ташбеҳ*ни қўллаб дарахт барглариغا назар ташлайди:

*Шажар яфроғлари ўқдек қадингнинг ҳажрида бордур
Бошоқларким, чаман ашки намидин чиқти зангори.*

Байт учун очқич бўладиган қад тушунчаси тасаввур луғатларида ваҳдат оламига юзланиш барқарорлиги деб тушунтирилади. Байтдаги чаман ашки эса ёмғирдан кейинги чаманнинг нам ҳолатини тасаввур этишга имкон беради. Бу намлик ёмғир билан боғлиқ бўлгани учун ёмғир мафҳумининг орифона мазмунига эътиборни қаратсак. У шундай изоҳланади: «Ҳақ таолонинг ғайб оламидан имкон оламига тушадиган қамровли раҳмати ва файзи бўлиб, мумкинот борлиқлар қобилиятлари даражасида ундан насибаланадилар».¹²⁷ Байтнинг ботиний

¹²⁷ Сажжодий Сайид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.179.

мазмуни: Ваҳдат оламига юзланиб барқарорликка эришган бу дарахт барглари ҳажрингда сенинг раҳматингдан ва файзингдан ўз имкони даражасида насиба олган бошоқларга ўхшайди. Шоир ёмғирдан кейин зангор рангга кирган буғдойзорни рассом даражасида тасвирга кўчирар экан, бошоқ тимсолини ҳосил сифатида, аниқроғи, мумкинот оламининг ғайб оламидан баҳрамандлиги ҳосили сифатида эътироф этади.

«Тасаввуфнинг эстетик назариясида табиат гўзаллигини англаш табиат ҳодисаларини бадиий-поэтик жиҳатдан англаб етишга олиб келди ва ҳаётга чорлади, сўфийлик адабиётида бебаҳо намуналар ҳисобланган бадиий дурдоналарни вужудга келтирди».¹²⁸

Ҳақиқий (илоҳий) гўзалликдан ҳеч нарса ҳеч қачон устун бўлолмаслигини шоир яна бошқа қиёслар мисолида шундай талқин қилади:

*Қадинг оллида бўлгон жилвагар оқ савсан англаким,
Кўк этти барча аъзосин сабо кожининг озори.*

Табиат фонида Ҳақнинг сифатларини ифодалар экан, шоир кейинги байтда ўз фикрларини янада очикроқ баён этади:

*Дема, кундуз, қоронғу тун эди, пардадин чиқтинг,
Жаҳонни қилди кундуздек юзунг меҳрининг анвори.*

¹²⁸ Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма (Опыт критического анализа). – Душанбе: Дониш, 1987. – С.25.

Байтда дунёнинг яралиши масаласига мурожаат қилган шоир сўфийлик назариясидаги нур – ёруғликнинг олам асосида тутган ўрнига эътиборни тортади. Кўпгина сўфийлар дунёнинг яралиши нур – ёруғликнинг яралиши билан бошланганлигига алоҳида аҳамият берганлар. Айни байтда ҳазрат Навоий ҳам ана шу фикрни диққат марказида тутади. **Тафриъ** санъати ёрдамида кундузнинг бошланишини илоҳий моҳият нурлари ёйилиши билан боғлаган шоир байтини ўқиётган китобхон юз, *анвор* каби тушунчаларнинг сўфиёна моҳиятини билишга эҳтиёж сезади.

Байтдан-байтга ўтиб ёрнинг чиндан ҳам Ҳақ тимсоли эканлиги ойдинлашади:

*Десамким, ҳақдурур мавжуду ашё ҳар недур нобуд,
Хубобу мавжи баҳр узра эрур анинг намудори.*

Баҳр – денгиз тимсолида Ҳақнинг чексиз сифат ва зот мақоми эканлиги, бутун ашё ва борлиқлар бу сўнгсиз уммоннинг тўлқинлари – мавжлардан иборатлиги назарда тутилган.

Демак, дунёда фонийликка рўбарў келадиган барча мавжуд нарсалар шу денгиз мавжларининг намоишидир. Аллоҳ ва олам (ваҳдат ва касрат) муносабатларини жуда чиройли ифодалаган ушбу байт ғазалнинг маъно-мазмунини англашда муҳим очқиқ ҳамдир.

Ошиқлик савдолари, ишқ машаққатлари, улар замирига сингдирилган ирфоний мушоҳадалар *гулу булбул*, *парвона ва шамъ* тимсоллари, уларнинг ўзаро

муносабати каби тушунча-қарашлар ифодаси билан бирга кайҳоний андозаларга ҳам кўчирилган. Жумладан, шоир бир ғазалида ўз аҳволига шундай қиёс-ни қўллаиди:

*Оҳ – гардун, ашк – анжум, нола – раъду пўя – барқ,
Хилқатимдин бир ажойиб олам эттинг оқибат.*¹²⁹

Оҳларини гардунга, кўз ёшларини юлдузларга, нола-ласини момақалди роққа ва, ниҳоят, ўз қадамларини яшинга қиёслар экан, ошиқ-шоир ўзининг азалдан шундай яратилганига шукроналар айтгандек бўлади.

*Ҳижрон тунӣ, эй чарх, мушаъбид гар эмассен,
Не навъ қуёш тосини хирқангда ёшурдунг? (370)*

Бошқа байтда эса маъшуқани қуёшга, чархни эса қора хирқа кийган (туннинг рангидан фойдаланилган) мушаъбид – кўзбойлоғичга ўхшатади. Кам қўлланиладиган қиёс. Умуман олганда, ҳижрон изтиробларини кечираётган ошиқнинг руҳий аҳволини ифодалашда шоир *тун* мафҳумининг поэтик имкониятларидан моҳирона фойдаланган. Тун мажозан моддий дунёни, унинг қувончу ташвишларини, ёр ва ошиқ ўртасидаги тўсиқ маъноларини англатади.

Чарх – фалакка мурожаат қилар экан (**унишо санъатининг амр ва наҳий усули**), дунёнинг азалдан шундай яратилганига эътиборни тортади. Тун тимсолида ифода этилаётган дунё Ҳақ (У қуёш тимсолида бе-

¹²⁹ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.56.

риляпти) ва *ошиқ* ўртасидаги энг катта тўсиқ – парда. Бу ҳақиқатни тун тимсолида англатар экан, шоир унинг ўз маъноси билан бирга сўфиёна маъносини ҳам эътибордан четда қолдирмайди.

Байтдаги *чарх*, *тун*, *қуёш* сингари кайҳоний тимсол ва тушунчалар ифодалаётган мазмуннинг кўлами кенг. Дард дунёвийликдан баланд. Чунки бу ўринда ҳижроннинг, изтиробнинг асоси бўлган соғинч – илоҳий соғинч. Навоий ғазалларининг ички қуввати, ўзак-асоси ва қудрати ана шу илоҳий соғинчда.

Шоир бир ғазалида шундай дейди:

*Туганмас меҳри йўқ ҳажрим туни шарҳин савод айлаб,
Варақ афлок ўлуб, ул тун саводин-ўқ мидод айлаб (76).*

Байтда ифодаланаётган ҳижрон, соғинч туйғусини, адоқсиз муҳаббат изтиробларини фақат инсонга нисбатан деб билиш тўғри бўлмаса керак. Мана шу ва шунга ўхшаган кўплаб байтларга асос бўлган мавзу ва ҳатто тимсолу қиёслар Қуръони карим оятларида ҳам учрайди. «Луқмон» сурасида «Агар ер юзидаги бор дов-дарахтлар қаламлар бўлиб, денгиз (сиёҳ бўлса ва) ундан сўнг яна етти денгиз ёрдамга келса, Аллоҳнинг сўзлари тугаб-битмас. Албатта, Аллоҳ қудрат ва ҳикмат эгасидир» (31:27) деган оятни ўқиймиз. Ушбу ўриндаги «Аллоҳнинг сўзлари» жумласининг аввалги оят мазмунидан келиб чиқиб У зотга айтиладиган ҳамду саного тегишли эканлигини билиш мумкин. Ҳазрат Навоий диний манбалардан фақат ахлоқий-таълимий асарларидагина эмас, бал-

ки ошиқона ғазалларида ҳам фойдаланган. Замонлар ўтиб оташқалб шоир Машраб шу байтни ўз қаламида мана бундай жонлантирган эди:

*Шажарлар хома, дарёлар сиёҳу еру кўк саҳфа,
Рақам қилсам, адо бўлмас ғаминг, бисёр соғиндим.¹³⁰*

Аллоҳгагина бўлган бундай адоқсиз муҳаббат фиуроқи шарҳини битиш учун фалак (тақдири азал маъносида) ошиқ-шоир киприкларини қалам, денгизни эса сиёҳга айлантирган. Бу дарду изтироб кўламини, бундай адоқсиз илоҳий соғинч машаққатларини бундан-да гўзалроқ қиёсда ифодалаб бўлмас:

*Фироқ шарҳини ҳар кирпигим ёзар, гўё
Фалак мижамни тенгиз ичраки қалам қилди (719).*

Ошиқона ғазалларда маъшуқа тавсифи, ошиқнинг шарҳи ҳоли ифодасида *ишқ маскани* тавсифи ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ошиқ-шоир бу масканни гоҳ *ишқ боғи*, *ҳайрат водийси*, гоҳ *сарҳадсиз саҳро*, *фано дашти*, *ишқ дашти*, *бало тоғи*, *адам саҳроси*, *гоҳ талаб дашти* қиёфасида тасаввур этади. Фано, талаб, ишқ, ҳайрат, тавҳид, истиғно каби образли ифодалар билан берилган бу бирикмалар ишқ йўлининг тариқат йўли эканлигини англатади.

Ушбу ***истиоравий бирикмалар*** ёрдамида абстракт манзаралар тасвирини яратган шоир би-

¹³⁰ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.91.

рикманинг бир бўлагида моддий борлиққа (*тоғ, дашт, сахро* каби тушунчаларга) асосланса, иккинчи бўлак ошиқ руҳий оламига тегишли мафҳумлар (*ишқ, фано, ҳайрат, бало* ва ҳоказо)дир. Бу ассоциатив манзаралар китобхонни ҳам ишқ оламига олиб кириб боради, кўзлари ўрганиб улгурган дунёвий ўлчамдаги манзаралардан баландроққа олиб чиқади, тасаввурига эрк бериши учун имкон яратади, руҳийлик ва моддийлик асосига қурилган инсон борлиғи ҳақида чуқурроқ ўйлашга ундайди. Жумладан:

Кир водийи ишқ ичра енгилракки, бу йўлда
Ўзлук юкини ташламағон асру хородур (221).

Мазкур байтда шоир ишқ масканини ишқ водийси деб номлайди. Тасаввуфга оид луғатларда¹³¹ *водий* рамзий ифодаси эминлик водийси тушунчаси асосида шарҳланган бўлиб, «...набийларнинг, валийларнинг, олимларнинг қалблари... Тур тоғидан, яъни файз манбаидан оқиб келадиган маърифат сувлари ва нафис мукошифа ҳоллари бу водийларда оқар» деб талқин этилади. *Сахро – биёбон, дашт* эса руҳоний олам сифатида изоҳланган.¹³²

Демак, *водий, сахро, биёбон, дашт, тоғ* сингари мафҳумлар ғазалларда, асосан, руҳоний олам мазмунида қўлланилган.

¹³¹ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.552.

¹³² Сажжодий Сайид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.778.

Ишқ водийси – руҳоният олами. Бу оламга ўзлик юкидан халос бўлиб, енгиллашиб кириш лозим. Зеро, ўзлик – инсоннинг мосиваллоҳ билан боғлиқ жиҳатлари, нафсоний истаклари... Ундан воз кечиш эса осон эмас. Шоирнинг ушбу туркум асарларида бу масаланинг тез-тез ўртага ташланиши ҳам бежиз эмас:

*Ишқ водийси хатардур илм ила қатъ айламак,
Солик эрсанг ташла маълумунгнию осуда бор* (226).

Бу хатарли масканни эгаллаш шартлари унинг дунёвий ўлчамлардаги ишқдан баланд эканлигини кўрсатади. Сен солик бўлиб, ишқ водийсига кирадиган бўлсанг, бошингда борини чиқариб ташла, чунки уни илм билан эгаллаш хатарлидир дейди шоир. Солик учун бошда борини (мосиваллоҳга боғлиқ ўйларини) чиқариб ташлаш масаласи тасаввуфнинг ҳам асосий шартларидан бири эди.

Бу йўлда – ишқ масканида фақат кўнгил билан иш кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам бу ҳақда сўз кетганда биз тез-тез кўнгилга мурожаатни кўрамиз:

*Мақоми гаҳ бало тоғидурур, гоҳи фано дашти
Ки, ишқ ичра берур Фарҳоду Мажнундин нишон кўнглум*
(484).

Солик ва мажзуб ошиқлар қиёфасидаги Фарҳод ва Мажнун тимсолларини *талмеҳ* сифатида қўллаган шоир *бало тоғи, фано дашти истиоравий бирикма-*

лари воситасида руҳоний оламда кечадиган ишқни, Ҳақ йўлидаги муҳаббатни куйлайди. Кўнгил Фарҳод ёки Мажнун эришган мақомларга эришиш учун ҳам бало тоғи, фано дашти мақомига кўтарилган. Тоғ ва дашт, бир томондан, Фарҳоду Мажнунга тегишли (достонларга асосан) маскан бўлса, иккинчи томондан, *бало* тасаввуфий маънода ошиқнинг олдига келадиган синовлар, имтиҳонлар, *фано* эса тариқат йўлининг машаққатлари сифатида талқин этилишини унутмаслик керак. Зоҳирий ва ботиний мазмуннинг уйғунлиги байтнинг ички қувватини, таъсир имкониятларини таъминлайди.

Кўнгил бу масканга покланиб кириши ёки ушбу маскандаги машаққатлар эвазига ўзлик юкидан халос бўлиши шарт. Бусиз ошиқ ҳеч вақт ўз мақсадига эриша олмайди:

*Шоҳиди мақсуд акси кўнглума тушмас дединг,
Ғайр нақшидин магар пок эрмас ул кўзгу ҳануз (244).*

Байтдаги ғайр нақши – мосиваллоҳ. Шоҳиди мақсуд – Ҳақиқий маҳбуб. Унинг акси кўнгилда жилваланиши учун кўзгу, яъни кўнгил покланиши керак. Маҳбуб кўнгилда жилваланмас экан, демак, у ҳали иллатли – нафс ғуборидин халос бўлолмаган. Айнан шу тўсиқ – *ҳижоб тан ғубори* эканлигини шоир қуйидаги байтда чиройли далиллайди:

*Фано ели қониким очса чехрайи мақсуд
Ки, тан ғуборида бўлмиш ҳижоблиғ кўнглум (485).*

«Қани энди фано ели мақсадим чехрасини очса, чунки тан деган ғубордан – жисмдан кўнглим билан Ёр ўртасида ҳижоб пайдо бўлган». Фано – бақодан олдин келадиган мақом. Фано масканида ошиқ нафсоний эҳтиёжлардан мутлақо халос бўлиб, руҳга айланади, боқийлик томонга ўтади.

Бу орзу билан яшаган шоир *фано ели* кўмагини бошқа бир байтда *ишқ оловига* алмашади, яъни бу ҳижобдан – тўсиқдан халос бўлиш учун жисмни кулга айлантириш ва ўша кул билан кўнгил ойинасини поклаш зарур. Ўшандагина маҳбуб кўнгилнинг тиниқ ойинасида жилваланиши мумкин:

*Тажалло истасанг ул юздин ўртабон жисминг,
Кули била кўнгул ойинасин жило қила кўр (133).*

Бошқа бир ўринда эса ушбу фикрларини шоир табиат унсурларининг бошқа рамзий ифодалари билан боғлаб тасвирлайди:

*Ишқ водийсиға кирган ёнқи, андин ҳар қуюн
Ким, чиқар саргаштаедурким қилибдур хок ишқ (335).*

Ёки:

*Тану жон заврақин ғарқ этгали гирдоби офатдур
Қуюнларким, югурур ишқ даштининг саробидин (534).*

Ишқ ошиқни тупроққа баробар қилди, хокисор айлади. Буни шоир *ишқ водийсининг қуюнларига* юк-

лайди. *Куюн* байтда унинг табиатидан келиб чиққан ҳолда машаққатлар, синовлар, товланишни англатади. Бу водийга кирган солиқ ана шундай синовлардан ўтиш жараёнида ўзлигини – нафсини тупроққа айлантиради – йўқотади. Бусиз мақсадга эришиб ҳам бўлмасди.

Бу йўлнинг сир-синоатлари, уни эгаллаш каби масалаларни ҳал этишда шоир яна ассоциатив-истиоравий бирикмаларга мурожаат қилади:

*Водийи ҳайратда қолғонларға жон хирзи учун
Рукъайи мақсуд комил нутқи ё иғломидур (152).*

Бу йўлда машаққатда қолганлар омон қолишлари учун уларга комил зотларнинг нутқи, яъни сўз ва фикрлари – кўрсатмалари керак, аниқроғи, бу йўлда пирсиз юриш, раҳнамосиз нимагадир эришиш мумкин эмас.

Ошиқ-шоир бу водий машаққатларининг барчасини бошидан кечирганлигини эътироф этар экан, бу саргардонлик маҳбубига етишиш мақсадида эканлиги учун ҳам унинг машаққатларидан чўчимайди – «ғам емайди»:

*Куюндек гар талаб даштида йўқ мен етмаган водий,
Не ғам, саргашталикда учраса моҳи жаҳонгардим?
(480)*

Хуллас, бу ассоциатив-истиоравий бирикмалар шоирнинг ҳам бадий-эстетик, ҳам руҳий-маънавий

оламини янада мукамалроқ англаш учун муҳим воситадир.

Манзара тасвири ифодасига асосланган ошиқона ғазалларни айрим ғазаллар мисолида ўрганиб чиқиш мумкин. Шоир девонларида бошдан-охир манзара ифодасига асосланган ғазаллар анчагина. Шулардан *бахр* – денгиз ва у билан боғлиқ *кема*, *ҳубоб*, *кемачи* каби тимсоллар ҳам эътиборга лойиқ.

Кема, *заврақ*, *кишти*, *жунг* атамалари билан номланган бу тимсол воситасида шоир бир неча ғазаллар яратган. («Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 18-, 124-, 159-ғазаллар шулар жумласидандир.)

Ғазални мукамал англаш учун унинг зоҳирий ва ботиний маъноларини баробар ўрганиш йўлини тутиш лозим. Шу мақсадда ғазалдаги айрим тимсол ва тушунчаларнинг сўфиёна мазмунини аниқлаб оламиз. *Кема сайри* сўфиёна талқинда касрат манзилдан (яъни кўплик – ҳодисалар оламидан) ўтиб, ваҳдат мақомига етишишдаги ҳолат-кечинмаларнинг ифодасини англатади. *Денгиз*, *дарё* тушунчалари эса илоҳий олам чексизлигига ишора; *мавж* – мутлақ борлиқнинг коинот мартабаларида пайдо бўлган тажаллилари: олам ва одам мутлақ вужуд – ваҳдат денгизининг мавжлари сифатида талқин этилади.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 124-ғазал асосида фикримизга оидинлик киритиш мумкин:

*Кема оғзи демаким, ишқингда кўксум чокидур,
Баҳр мавжи йўқки, ашким селининг кўлокидур.*

«Дарёда сузиб бораётган кеманинг оғзи, аслида, менинг ишқ дастидан чок бўлган кўксим», – дер экан, ошиқ-шоир кеманинг тузилишига эътиборни қаратади. Умуман, нарса-ҳодисаларнинг шакл-шамойилига эътибор қилиш, уларнинг айна ҳолатини инкор этиб, уларга ранжу изтироб кўзлари билан назар солиб тасвирлаш ушбу ғазалда яққол кўзга ташланади. Ғазалнинг бир неча байтида (1-, 2-, 3-, 5-байтларда) мана шу усулни қўллаган шоир **тафрий санъати**дан маҳорат билан фойдаланган. Матланинг иккинчи мисрасида ҳам шу санъат қўлланилган бўлиб, уни шундай тушунтириш мумкин: «Бу денгиз мавжлари эмас, балки кўз ёшларим селидан денгизда тўлқинлар кўтарилди». Ишқ, висол талабгори бўлган *толиб* ишқининг шиддати, изтиробининг кучи мужассамлашган байтнинг орифона мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: Ёрни касрат манзилдан ваҳдат мақомига олиб ўтувчи восита (кема) ошиқнинг кўнглини яраламоқда. Чунки у ёрни ошиқдан узоққа олиб кетади. Ёр унга беътибор, аниқроғи, ўз иши билан овора, яъни мақсади – ҳақиқий ёр васлига эришиш истаги билан банд ва ўша йўлга кириб кетган. Ёрига етолмаётган ошиқ учун *бахр мавжи*, яъни Аллоҳнинг сифату мақомлари тажаллиётини намоиш қилаётган мавжлар – дунё ашёлари ошиқнинг кўз ёшлари тўлқинида ҳеч нарса эмас. Ошиқ учун бу олам – ёридан айрилиқда чеккан изтироблари маҳсули, у борлиқни ана шу изтироблар орқали англайди ва ўзига хос идрок этади. Демак, ёр – Ҳақнинг ошиғи. У улуғ мақсад манзили

сари интилаётган комил инсон. Унинг ошиғи (лирик қахрамон) эса Ҳақ васлининг талабгори. Бироқ у фақат ёр деб билгани комил инсон – муршид воситасидагина ўз мақсадига эришиши мумкин. Ушбу ғазалда инсоннинг инсонга бўлган ишқининг давоми инсоннинг Аллоҳга бўлган муҳаббати билан туташиб кетганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Иккинчи байтда денгиздаги гўзал манзара тасвирига дуч келамиз:

*Сувда эрмас меҳр акси, балки дарё жониға
Солғон ўтлар хаста кўнглум оҳи оташнокидир.*

Сувга қуёш акси тушса, у дарёни қизартириб кўрсатади (айниқса, кун чиқиш ва кун ботиш маҳали). Ошиқ-шоир манзарага бой бу ҳодисани эса солиб туриб, уни яна инкор этади ва бу ҳодисанинг сабабчиси қуёш эмас, балки унинг ўзи эканлигини англайди: «Ишқ дастида хаста бўлган жонимнинг «оҳ»ларидан дарё жониға ўт тушган, шунинг учун у ёлқинланиб кўринмоқда», – дейди у. Бундай зоҳирий мазмун ифодалаган байтнинг орифона маъносини тушуниш учун, аввало, айрим сўзларнинг сўфиёна талқинини эслаш ўринли. «Сувдан мурод – маърифат»¹³³, – дейди Саййид Жаъфар Сажжодий. *Сув* – маърифат, илоҳий фойз, вужуд, зот¹³⁴ дейилади бошқа бир ўринда. *Қуёш* бирламчи манбадан нишона, илоҳий нур чаш-

¹³³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.1.

¹³⁴ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – S.11.

масини англатса, оҳ ишқ ғулғуласининг тил билан ифодалаб бўлмайдиган авж лаҳзасидир. Орифона мазмунда, бирламчи манбадан нишона (илоҳий нур чашмаси) аксини (висолини) маърифат (фақат ақл, ўқиш, ўрганиш) орқали эмас, балки ишқнинг авж лаҳзаларидагина англаш мумкинлигига ишора бор. Зеро, ошиқ борлиқ – денгизни, унинг замирида англашилган чексиз илоҳий оламни ҳам фақат ишқ изтироблари орқали танийди.

Учинчи байтда шу денгиздаги янги бир манзаранинг ошиқ изтиробига уйғун ҳолатдаги тасвирига дуч келамиз:

*Хас эмас гирдоб ароким, бошингга эврулгали
Сув уза саргашта ошиқ жисмининг хошокидур.*

Денгиз гирдоби ичида қолиб айланаётган хас эмас, балки сенинг бошингдан ўргилиб-айланмоқчи бўлган саргашта ошиқнинг – менинг хошокдек жисмимдир деган мазмун англашилаётган байтга чуқурроқ назар ташласак, янги маъноларни илғаб олишимиз мумкин. Агар денгиз илоҳий оламнинг чексизлигини, ундаги сув маърифатни англатса, ошиқнинг хас янглиғ гирдоб ичига тушиб қолишига сабаб ошиқнинг ёр бошидан айланиб-ўргилиш истагида унга интилишлари экан, маърифат излаган ошиқ-солик ёрга, яъни пирга муҳтож. Унга сира етолмаётган, руҳи истакларига мағлуб бўлган ошиқтолибнинг хасдек вужуди гирдоб орасида – саргардонликда қолган.

Кейинги байт:

*Ваҳки, ул киштида дарёкаш, манга худ йўқ ҳаёт,
Эл дегандинким, фалоннинг кофири бебокидур.*

Байтнинг мазмуни: «Кемачи ёр кемада сайр қилиб юрибди. У раҳмсиз, бепарво. Ошиқ учун эса ҳаёт йўқ. Одамларнинг уни – ёрни фалончининг бепарвоси дейишлари бежиз эмас» деган зоҳирий мазмун замиридан қуйидагиларни англаш мумкин: Ёр – илоҳий олам сирларини англаб бораётган комил инсон. У денгизда – илоҳий чексизлик олами узра кемада – касрат манзилдан ваҳдат мақоми сари ўтиб бормоқда, яъни фақатгина ана шу ягона мақсади билан овора, ўзга ишларга бепарво. Бу йўлдан хабардор одамлар шу йўлга кирганларнинг ўзга ишга бепарво эканликларини таъкидлайдилар. Ошиққа эса бу бераҳмлик бўлиб кўринади, чунки у ўз йўлини топиш мақсадида хасга айланди, у пирга, пирнинг оламига яқинроқ бора олмас экан, чиндан ўлгани шу эмасми?!

Ўз аҳволининг баёнини манзаралар ифодаси ёрдамида чуқурлаштириб борар экан, шоир денгизда рўй бериши мумкин бўлган янги-янги ҳодисаларга мурожаат қилади:

*Ул балиғ тутмоққа солиб шасту онинг рашкидин,
Сувдин айрилғон балиғ янглиғ кўнгул тобокидур.*

Бу байтни шундай изоҳлаш мумкин: «У (ёр) қармоқ ташлаб, балиқ тутганда ошиқнинг кўнгли қар-

моққа илинган балиқдек типирчилайди. Нега? Чунки ёр унга эътиборсиз, ўз истаги – балиқ тутиш билан овора». Аслида, ошиқ ҳам хас каби бўлса-да, шу дарёда-ку! Байтнинг ботиний маъносини билиш мақсадида *балиқ* тушунчасининг сўфиёна талқинига эътибор қиламиз. *Балиқ* маърифат денгизига фарқ бўлган комил ориф¹³⁵ рамзи ҳисобланади. Демак, ғазалдаги *ёр* – илоҳий маърифат баҳридан баҳрамандлик истаб чиққан солиқ, у маърифат баҳрига фарқ бўлишдек комил орифлик талабгори. Эътибор берилса, ғазалдаги *ошиққа* толиблик вазифаси юклатилган эди, *ёр* тимсоли зиммасига эса ҳам маҳбублик, ҳам ошиқлик, ҳам толиблик вазифалари юклатилаётир. Демак, ошиқ ўзи талабгор бўлиб чиққан мақсадига етишгунича бир қанча руҳий-амалий босқичларни босиб ўтишдек машаққатли ишни бажариши лозим.

Навоийнинг кўпинча фалсафий қарашлари, умумлашма фикрлари баён этиладиган мақтадан олдинги байтда хаёлий манзаралар тасвири мужассамлашган:

*Кўрма фақр аҳли сирини баҳрида ҳар ён ҳубоб
Ким, фано кавкаблари, балким бало афлокидур.*

Ушбу байтда *фано юлдузлари*, *кўз ёш денгизи* каби тасаввургагина мансуб истиоравий иборалар шоир ижодий ниятини ифодалашда муҳим ўринга эга.

¹³⁵ Сажжодий Сайид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр. – С.692.

Байтнинг мазмуни: «Фақр аҳли, яъни бу дунёдан воз кечганлар ҳам ёр васлига етишиш йўлида кўз ёш тўкар экан, бу кўз ёшларида ҳубоб – пуфакчаларни кўрмайсан». Чунки уларнинг қалби ҳар қандай ҳодисадан озод, фақат моҳиятга – Ҳақнинг ўзига етишиш истаги билан банд. Чунки *фано кавкаблари* – дунё ҳодисотлари – қувончу ташвишлари улар учун бало осмони бўлиб, уларни синовдан ўтказиб улгурган. Фикрни янада ойдинлаштириш учун байтни *ҳубоб* ва *кавкаб* тушунчаларига боғлаб тушунтирамиз: *ҳубоб* – пуфакчалар сув юзида ялтираб кўринади ва у юлдузга ўхшаб кетади. Лекин фақр аҳли ундан, унда ўз аҳволини намойиш этишдан воз кечган. Чунки, биринчидан, унга фақат моҳият муҳим бўлса, иккинчидан, бу мақомга етиб келгунича уни дунёнинг юлдузлари – ҳодисалар ўз синов осмонида имтиҳон қилган. У моҳиятга етиш йўлида ҳодисалардан озод бўлиб улгурган.

Охирги байт:

*Эй Навоий, кема тийри кўксум ичра ҳажр ўқи,
Кема оғзи гўйиё ишқиде кўксум чокидур.*

Ошиқ аҳволига ҳамоҳангликни таъминловчи сўнгги байт – мақтада шоир кема мачтасининг устунини кўксидаги ҳижрон ўқиға, кеманинг оғзини эса ишқдан яраланган кўксига ўхшатар экан, *рад-дул-матлаъ* санъатини қўллаб, ишқи изтиробининг, азобларининг туганмас, чексиз ва бениҳоя машаққатли эканини яна бир бор эслатади.

Мана шундай кайфият билан битилган, яъни ёридан нишона топиш, уни ўз ҳолидан огоҳ этиш, аниқ мақсад йўлига ўтиш, ёр мадҳини битиш, васфини куйлаш, ҳаётини ёрга сарфлаш мақсадида асраш сингари маъно-мазмун сингган талай ғазаллар, байтлар орасида кема тимсоли билан бир қаторда *тонг*, яъни *субҳ*, *қуёш* каби тимсоллар эътиборни тортади.

Табиат кўнгил кўзгуси сифатида намоён бўлган Навоий шеърлятида тонг манзараси тасвири алоҳида мазмун касб этган. «Хазойин ул-маоний» куллиётида айнан тонг тасвирига бағишланган бир қанча ғазалларни учратиш мумкин. «Субҳ» радифли тўртта, «сабуҳ» радифли битта ғазал шулар жумласидандир.

Тонг – файз манбаи, у ҳамиша уйғоқ руҳни, бедор юракни талаб ва тарғиб қилади. Сўфийлар тили билан айтганда, *тонг* – «субҳ – илоҳиёт тажаллисининг зуҳури бўлиб, у ғайб оламидан нозил бўлади; таайюнот (борлиқ, дунёда бор нарсалар) зулматларини ошиқнинг дил саҳифасидан сидириб ташлайди».¹³⁶ Навоийнинг ўзи бир ғазалида ёзади: «Субҳидам бедору гирён бўл, агар файз истасанг...»¹³⁷

Агар ошиқ кўнгли ғаму ҳасрат қўйнида бўлса, субҳидам ҳам гўзал боғу бўстонлар, гулзор ҳам унинг қайғусига монанд бўлиб кўринаверади, юраги қувончга тўлган фараҳли дамларда эса у шом қоронғисидан ҳам, хазонзор боғлар бағридан ҳам ўз қувон-

чига шерик топа олади. Манзаралар тасвири, унинг ифодаси шоирнинг ижодий ниятига мувофиқ эврилади. Мазкур ғазалда ошиқ юрагидаги ҳижроннинг чуқур изтироблари, қийноқлари тонг манзараси билан шу қадар ўринли ва гўзал қиёсларда уйғунлаштирилганки, ғазални ўқиётган китобхоннинг кўз ўнгида ҳижрондан азобланиб, висол иштиёқида ўртанаётган ошиқ ўзини тонг – субҳидам билан бирга, ёнма-ён намоёиш қилади. Бу ғазалдаги тасвир шунчаки табиатнинг ёхуд тонгнинг тасвири эмас, балки катта бир инсоний дарднинг, изтиробнинг маҳсули.

*Нега кўргузди совуғ оҳу сариғ рухсор субҳ,
Гар ниҳоний меҳридин мендек эмас бемор субҳ?* (104)

Яъни: «Тонг «меҳр»и – қуёшининг яширинганлигидан мен каби бемор бўлмаса, нега бундай «совуқ оҳу» сариғ рухсор билан намоён бўлмоқда?» – дейди ошиқ. Тонг ота бошлаган чоғда ҳали қуёш кўринмасдан илгари уфқ дастлаб сариқ рангда намоён бўлади. Бу сариғлик эндигина кўтарилиб улгурган тун пардаси ортида беморнинг заъфарон (юзи) рангига ўхшаб қолади. Бу заъфаронликка этни жунжиктирувчи тонг шабадаси – «совуқ оҳ» қўшилиб, тасвирга баркамоллик бағишлайди. Зоҳиран ошиқ изтиробларини баён этаётган бу ғазал ботинида орифона (тасаввуфий) мазмун ҳам ифодаланганини инкор қилиб бўлмайди, чунки «...Алишер Навоийнинг аксар ғазалларида зоҳирий ва ботиний маъно, «дунёвий ишқ билан илоҳий ишқ», бошқача айтганда, «мажозий маъно-

¹³⁶ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.160.

¹³⁷ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 6.80.

лар билан ҳақиқий маъно бирга қўшилиб, бири иккинчисини тақозо этиб келади». ¹³⁸

Байтнинг орифона мазмунини сўфиёна истилоҳга айланган тушунчаларни ўрганиш орқали англаш мумкин: оҳ деб, аввал айтиб ўтганимиздек, ишқнинг камолга етганлик аломати ва нишонасига айтиладики, унинг шарҳини баён этишга тил ожиздир; *рухсор* зот ҳусни ва жамоли тажаллиётининг кўринадиган ўрнини ифодалайди. Байтнинг орифона мазмуни шундай: «Ҳақ жамоли ошиқдан ниҳон – яширинган, унинг васлига етишиш жуда мушкул, унинг ҳажридаги ошиқ бемор. Ҳақ жамоли нурининг зухури уфқда (кунчиқишда) намоён бўлмоқда. У ошиқ кўнглидаги зулматларни сидириб ташлаш учун намоён бўлган. Буни ошиқ билади, шунинг учун ҳам *субҳ* – тонгга юз ўтиради».

*Гар ҳавойи бўлмаса мен телба янглиғ, бас недур
Кўнглагин чок айлабон тоғ узра мажнунвор субҳ?*

Тонг отишининг энг гўзал, энг таъсирчан, шоирона тасвири бор бу байтда. Тонгнинг тоғлар устидан бошланиши (күёш тоғлар ортидан кўринмоқда) – тун пардасининг йиртилиши (тоғ чўққилари қиррасида) кўксини чок-чок қилган беқарор Мажнунга қиёсланади. **Талмеҳ санъатининг** гўзал намунаси деб баҳоланган мумкин бўлган байтнинг ботиний мазмуни шундай: «Ҳақ висоли йўлида турган ошиқ беқарор, яъни ҳавойи. Бир дамнинг ўзида у минг хил хаёлларга бо-

¹³⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б.238.

ради ва минг бор азобланиб, минг бор завқланади, чунки, бир томондан, у ҳали моддий дунёнинг қувончу ташвишларидан воз кечиб кетолмаган. Ҳаққа етмоқ учун эса бу дунёнинг бутун лаззатларидан воз кечмоқ, фақат унинг – Аллоҳнинг ёди билан яшамоқ керак. Шунинг учун ҳам бу йўлда турган ошиқ руҳи шундай бир талотум ичида қолганки, у тоғлар устига чиқиб Мажнун каби кўйлагини (аслида, кўксини) чок этади.

*Меҳридин мендек ниҳоний тоза доғи бўлмаса,
Юзда невчун кавкаби ашқин қилур изҳор субҳ?*

Ушбу ва аввалги байтларда *тонг* жонлантирилиб, унга одам хусусиятлари сингдирилган. *Осмон* – кўз, *юлдузлар* – кўз ёшлари. Киши йиғлаганда юзга кўз ёшлари ёйилиб кетади ёхуд артиб ташланади, аниқроғи, йўқолади. Тонг отиши билан юлдузларнинг милтиллаб кўриниши ва аста-секин кўздан ғойиб бўлиши шу усулда жонлантирилган. Байтнинг мазмуни: «Күёш ишқида меникидек яширин изтироб, алами бўлмаса, тонг нима учун ўзини бу сифат намоёйиш қилади, яъни юлдузлардан кўз ёш кўрсатади?»

Ушбу байтдаги *тоза доғ* ифодаси жуда қаттиқ изтироб, алам маъноларини англатиб, бу изтироб, аламнинг ишқ туфайли эканлиги кейинги байтда янада ойдинлашади:

*Дема шингарфий булут ҳар ён эрур қонлиғ момуқ,
Тоза доғидин эрур мендек магар хунбор субҳ.*

Тонг отишидан олдин, агар осмонда булут бўлса, у уфқ ортида ҳали кўриниб улгурмаган Қуёшнинг нурлари таъсирида қизил рангга кириб кўринади. Байтда ана шу манзарага мурожаат қилар экан: «Буларни қизил булутлар деб ўйлама, тонг жуда қаттиқ изтиробдан мен каби йиғлаган ва қон ёшларини момукқа артиб ташлаган»», – дейди шоир.

Байтнинг орифона мазмунини аниқлашдан олдин сўфийларнинг «Юрак йиғлаганда кўз ёшлари қонга айланади»¹³⁹ деган фикрини эшлаш ўринли. Байтдаги булут (*абр*) ҳижоб маъносида келган, аниқроғи, булут деб «дилнинг нафсоний ҳаракатлар зулмати ва руҳоният мулклари орасидаги ҳижобга айтилади...»¹⁴⁰ Демак, ошиқ ҳақ васлига юракдан йиғлаб интилади. Унинг кўзларидан ёш эмас, қон оқади. Бу қон ёшлар ошиқ билан Ҳақ ўртасидаги ҳижобни қонга бўяйди. Ёр висолига эришиш нақадар мушкул эканлигини англаган ошиқ давом этади:

*Ғам туни оҳим шароридин туташти кўкка ўт
Ким, анинг отин қўюптур гунбади даввор субҳ.*

Байтнинг зоҳирий мазмуни: «Ғам тунида мен чеккан «оҳ» оловидан кўкка ўт чирмашди. Унинг номини эса айланувчи гумбазнинг (фалакнинг) тонги деб атабдилар, аслида, бу тонг менинг «оҳ»ларим маҳсули».

¹³⁹ Нур ал-улум. Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.25.

¹⁴⁰ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.127.

Байтнинг орифона мазмуни эса тубандагича: «Ғам тунида ошиқ ёри (Ҳақ) жамолининг нуридан бебахра бўлса-да, унинг ишқи сўнмайди, аксинча, бу ишқ камолотга эришиб, авжга чиқиб бораверадики, у Ҳақдан ўзга ҳамма нарсани унутади, тили бирор каломга келмайди, фақат ўтли «оҳ» тортади ва илоҳиёт тажаллисининг зуҳурига яқинлашиб бораверади».

*Кун шуоий хатлари эрмаски, тутмиш мотамим
Юзни анжум тирноғи бирла қилиб афғор субҳ.*

Байтнинг зоҳирий мазмуни: «Қуёшдан таралаётган шуълали чизиқлар нурлар эмас, балки менинг мотамимни тутган тонг юзини юлдузлари тирноғи билан жароҳатлаган, яралаган». Бу байт олдинги байтларни ҳам мазмунан, ҳам шаклан тўлдириб давом эттириб келади. Умуман эътибор қилинса, ҳар бир байтда субҳ чоғининг янги-янги қирралари очиб борилади ва тонгнинг алоҳида-алоҳида мустақил манзараси тасвири яратилади.

Байтнинг орифона мазмуни: «Ошиқ бу дунёнинг қувончу ташвишларидан бутунлай ажрала олмаганлиги сабабли ҳам Илоҳ жамолига етиши анча қийин ва оғир. Ҳижронда эса яшаб бўлмайди».

Асар охирига етиб борар экан, ошиқнинг нияти янада ойдинлашади:

*Соқиё, тутқил сабуҳий бодаким, бу дайрдин
Биз кетиб, бу навъ толиъ бўлғуси бисёр субҳ.*

Сўфийлар соқийни шундай изоҳлайдилар: «Файз манбаиким, вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир».¹⁴¹ Бадиий матнда *соқий* бир неча маънода келиши мумкин: Илоҳиёт нури ва ёхуд Илоҳнинг ўзи: Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.); пири муршид (комил инсон), гўзал маъшуқа ёки маъшуқа. Ушбу байтда эса ошиқ илоҳиёт нурига мурожаат қилар экан, ундан *сабуҳий бода* сўрайди, зеро, унинг қалбидаги зулматларни соқий узатган *сабуҳий бода* (соф май)гина тозалай олиши, натижада ошиқ кўнглининг ёришиши, фараҳ топиши ва унинг бу дайрдан воз кечиш кета олишини осонлаштириш мумкин. Тонг эса у кетгандан кейин ҳам ҳали кўп бор ўзини намоён қилаверади:

*Эй Навоий, истасанг баргу наво бу боғ аро,
Гулдек ўл рокиъ кеча, булбул киби бедор субҳ.*

Гулнинг тундаги, булбулнинг тонгдаги аҳволини ташбеҳ сифатида қўллаган Навоий мақтада ўз фикрларини яқунлар экан, камолотни, унга эришишни тарғиб қилади. У ўзига мурожаат орқали комилликка эришиш учун тунлари саждада, Ҳақ ёди билан яшашни, тонглар эса бедор бўлишни таъкидлайди, зеро, тонг файз манбаиким, ундан баҳрамандлик кўнгилни поклайди, унга фараҳ бағишлайди деган фикрлар англашилади бу байт ботинида.

Бир қарашда бошдан-охир тонг тасвирига бағишланган мазкур ғазал ошиқнинг бутун дарду ҳас-

¹⁴¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.259.

ратини, ғуссаю изтиробини ўз бағрига сингдириб юборган. Ғазалдаги *ошиқ* – висол талабгори. Инсонга хос ишқий кечинмалар орқали Ҳақ васлига етишиш йўлидаги чуқур изтироблар, зиддиятлар, моддий дунёнинг қувончу ташвишларидан воз кечиш кета олишнинг нақадар оғирлиги, ўзликни англаш, ана шу англашган ўзликдан-да кечиш азоблари ва комилликка эришиш йўллариини излаш оқибатида руҳиятда юз берган талотумлар ушбу ғазалда ўзининг шеърини ифодасини топган.

Замон ва маконга нисбатан изчил фалсафий муносабат шоирнинг йил фаслларига мурожаати жараёнида аниқроқ кўринади. Бу туркум ғазалларда умрининг – вақтнинг ўтишига нисбатан таъсирчанликни, ҳар бир дақиқанинг ғаниматлигини ҳис этиб яшаш, шу билан бирга, умрининг ўткинчилиги, дунёнинг бебақолиги сингари фалсафий мушоҳадалар устувор. Бундай мисралар инсонни уйғонишга, бедорликка чорлайди. «Ҳазойин ул-маоний» куллиёти ҳам инсон умрининг тўрт даври – йилнинг тўрт фаслига қиёслаб тартибланган. Бунда чуқур рамзийлик бор:

*Сарф эттим анга умр баҳорин дағи,
Бўстони ҳаёту лолазорин дағи,
Оллида хазони зарнисорин дағи,
Кофурфишон қиш била қорин дағи.*¹⁴²

Инсон умри йил фаслларига қиёсланган шеърларни, йил фасллари манзараси билан уйғунлик касб

¹⁴² Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.19.

этган мисраларни «Муншаот» асарининг кириш қисмида, форс-тожик тилида битилган «Фусули арбаа» қасидасида, дostonларда учратиш мумкин.

Навоийнинг ғазалларида йил фаслларида, айниқса, баҳор ва куз фаслларида мурожаат изчил, доимий. Вақтнинг, умрнинг жуда тез ўтишини ўта таъсирчанлик билан ҳис этган шоир ана шу вақтнинг – ҳар бир дақиқанинг ўтиши таъсирида кечган, кечаётган ҳолатларни гўзал, бетакрор манзаралар замирига сингдиради. Ошиқнинг руҳий аҳволи – ҳижрон кайфияти, висол иштиёқи, маъшуқа гўзаллиги тавсифи – барча-барчаси йил фаслларида ҳам ўз ифодасини топади. Шоирнинг ўзи бир ўринда:

*Васл англа ишқ боғининг баҳоридин нишон,
Ҳажр билгил, гар тилар бўлсанг хазонидин мисол (444),*

– дейди.

Бу туркум шеърлар орасида баҳор ва куз фасли билан боғлиқ ғазаллар, байтлар анчагина. Агар баҳор инсонга қайта тирилиш, уйғониш, янгилиниш, тоза-ришни ҳис қилиш имконини берса, беихтиёр ҳазин кайфиятга солиб қўювчи куз умрнинг бевафолигини, тирилишдан, туғилишдан сўнг ўлим муқаррарлигини ҳам эслатиб туради. Айнан шу куз – хазон фасли камолотнинг ҳам, заволнинг ҳам ташбеҳи бўлиши мумкин. Баҳор билан боғлиқ ғазалларни *баҳория*, куз фасли манзаралари ифодаланган ғазалларни *хазония*, ёз мавсуми билан боғлиқларини *сайфия* деб

номлаш анъанасининг мавжудлиги қасида жанридан кейин ғазалчиликда ҳам бу мавзуга кўп мурожаат этилганлигини билдиради. Навоийнинг табиат ғазалиёти таркибида баҳор, куз манзаралари ифодаланган ғазаллар, байтлар жуда кўп, қиш мавсуми билан боғлиқлари анчагина, ёз манзаралари ўз ифодасини топган ғазал ва байтларни қисман учратиш мумкин. Бу манзаралар ифодаси шоирнинг ижодий нияти, ҳиссий олами ва эстетик идеалини кўрсатадиган бадий заминдир.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонида ҳам йил фасллари тавсифига бағишланган ғазаллар анча. Тадқиқот ишининг имкониятини ҳисобга олган ҳолда шоирнинг ошиқона тасаввуфга мансуб куз манзараларига уйғун бир ғазалини ўрганиб чиқамиз.

Кузни тасвирламоқ, куз ҳақида ёзмоқ – юрак истаги, руҳият эҳтиёжи. Бироқ ботиний изтиробларга табиат бағридан таскин излаб топишга интилиш, ҳижрон азоблари ўртаган жонни сариғликка, хазонга менгзаб, ана шу изтиробдан, ғуссадан гўзаллик яратиш санъати ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бунинг учун руҳиятнинг теран тубларига чўка олмоқлик зарур. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 523-рақамли саккиз байтдан иборат, рамали мусаммани маҳзуф вазнидаги қуйидаги ғазални хазон фасли тасвирининг энг ғамгин, энг гўзал намунаси дейиш мумкин. Кузги боғ манзараси бадий замин бўлиб хизмат қилган ушбу ғазал замирида севгининг, ҳижроннинг барча қувончу азобларини бошидан ўтказиш оқибатида ўзини таниган, дунёни, умрнинг моҳиятини

англаган ошиқ юраги кундалигининг ғамгин бир саҳифаси ўрин эгаллаган.

Ғазал кузги боғ тасвирини чизиш билан, хазон кирган боғдаги барглар тўкилишини ошиқ аҳволига менгзовчи байт билан бошланади:

*Ҳар хазон барги эрур зореки даҳр озоридин,
Сарғариб мендек тушар айру сиҳийқад ёридин.*

Дарахт танасидан даҳр озори туфайли сарғайиб узилиб тушаётган баргларни ошиқ ўзининг сиҳийқад – хушқомат ёридан айрилган чоғдаги ҳижронкаш, изтиробли аҳволига қиёслайди. Баргнинг дарахт танасидан узилиб тушишини шоир айтганидек, даҳр озори деб изоҳлаш мумкин. Аммо ошиқнинг ёридан айро бўлишига сабаб нима? Нега ошиқ ҳижронда? Шу ўринда ишқ мақомининг табиатини эслайлик. Талаб мақомида ёридан нишона топган ошиқ-толиб ишқ мақомига келиб, унинг ишқида ёниш иштиёқи билан, унга етишиш истаги билан яшар экан, атрофдаги ҳар бир нарса-ҳодисадан ўзига ўхшашликни, уйғунликни топади. Бу мақомдаги ошиқ ҳали дунёнинг ташвишу қувончларидан бутунлай ажралиб кета олмаган, ишқ ўтида ўртанса-да, ёр (ҳақиқий ёр) билан қўшилиб кетишга қудрати етмайдиган ҳолатда. Шу сабабли сарғайган барг дарахтдан узилгани мисоли, у ҳам ёридан айро.

*Ҳар қуруғон шох Мажнундирки, туфроғ уйига
Топширур ҳар дам илик юб нозанин беморидин.*

Кузги боғ қўйнидаги қуриган шохларнинг ҳар бири Мажнуннинг ишқ ўртаб қовжиратган вужудидир. У ҳар дақиқада «нозанин бемори» – Лайлисидан (сарғайган барглардан) қўл ювиб, уни тупроққа топширади. Аввалги байт изоҳланганда хазон барги ошиқ сифатида талқин этилган эди. Бу байтда эса Мажнуннинг аҳволига монанд шохларни ҳам ошиқ сифатида тушунамиз. Шохнинг ҳам, баргнинг ҳам куз фаслидаги аҳволини ошиқ ҳолига қиёслаш жуда қулай. Ошиқнинг руҳий оламини ўзига яширган ушбу байтнинг ботиний мазмунидан сиҳийқад ёрнинг бирламчи манбадан нишона эканлигини, шохнинг ҳам, баргнинг ҳам ишқи унга қаратилганини пайқаш мумкин.

Табиатнинг ўзи доно файласуф. Баҳор тирилишни, туғилишни ўргатса, камолотга ундовчи хазон фасли ўлимга ўргатади. Ғазалнинг бир неча ўрнида ўлмоқ сўзининг ишлатилиши, умуман, ўлим руҳининг устунлигини, биринчидан, ғазалнинг куз фасли билан уйғунлигига боғланса, иккинчидан, шоирнинг жуда кўп ғазалларига хос ўзликни англаш, комилликка интилиш муаммолари билан туташади.

Кейинги байт:

*Боғ аро, деманг, хазонким ошиқ ўлмиш мен киби,
Билгурур совуғ нафас бирла сориғ рухсоридин.*

Алишер Навоийнинг «Муншаот» асарида шу байтга мазмунан жуда яқин қайдлари учрайди: «Чаманнинг рухсори Юсуф ишқида Зулайхо узоридек коҳий

ва хазон ели ҳам анинг дамодам совуқ оҳи киби номутаноҳий бўлди...»¹⁴³ Юқоридаги байтнинг мазмуни эса шундай: «Боққа хазон фасли келибди деб ўйламанг, у ҳам мен каби ошиқ бўлган, буни у совуқ нафасию сариғ рухсори билан намоён этмоқда». Кузнинг тенгсиз гўзаллиги ўз аксини топган боққа ошиқнинг совуқ нафасию сариғ рухсори кўчган деган бу мазмун беихтиёр шоирнинг ушбу байтларини ёдга солади:

*Ошиқ совуғ оҳ чекса ногоҳ,
Оламға ўт солур ул совуқ оҳ.*¹⁴⁴

Ҳижрондан ўртанган ошиқнинг совуқ нафаси оламга ўт солар экан, бу боғ аро ёйилган, оламни сариғ рангга буркаган хазонлар бағрида ишқ олови пинҳон.

Ғазалдаги эътиборга лойиқ яна бир байт:

*Бу сориғ юз бирла ўлсам кўйида, тобутима
Шохлар боғланг хазони ишқпечон торидин.*

Сариғ юз – ҳижрон аломати. Ҳақиқатга етишнинг ягона воситаси ишқ деб англаган ошиқ: «Ҳижрон азобларига бардош беролмай ўлсам, хазон бўлган кузги *ишқпечон* (печакгул, чирмовуқ) торлари билан тобутимга шохлар боғланг», – дейди. Нега тобутга

¹⁴³ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – Б.138.

¹⁴⁴ Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.297.

шохлар боғлашни эслатяпти? Нега айнан ишқпечон торлар билан? Ғазалнинг аввалги байтларида шох – дарахт шохларининг урён туриши Мажнунга ўхшатиш эди. Мажнун – ишқ, ошиқлик тимсоли. Айрим ҳудудларда бугунгача сақланиб қолган одатга кўра ўлган кишининг тобутига унинг ёшига қараб танлаб олинган шохлар боғланишини эътиборга олсак, бу ўринда ошиқ истаётган шохлар – ишқ, ошиқлик рамзи. Навоийнинг бошқа ғазалларида ҳам бу ходисага эътибор берилган:

*Бода бирла юнг Навоийни хумор этса ҳалок,
Боғлангиз тобуту узра нахли барги токни (728).*

Тасаввуф луғатларида¹⁴⁵ ёзилишича, *ишқ* сўзи арабча *ашақа* (зарпечак) сўзидан келиб чиққан экан. Зарпечак гулни, ўсимликни чирмаб олиб охир-оқибатда қовжиратгандек, ишқ ҳам инсон вужудини зарпечакдек ўраб олиб қовжиратади.

Бу фикр Навоийнинг бошқа бир ғазалида шундай тақдим этилган:

*Чиқти туз ҳар нахл уза бир ишқпечон ёрмашиб,
Ваҳки, бир қад ишқидин жисмимда печу ҳам ҳануз (243).*

Демак, юқоридаги байтдан «Мен ишқ деб яшадим ва ҳижрон дастидан ўлгудек бўлсам, қабрга ҳам ишқ кузатсин» деган мазмунни англаш мумкин. Ошиқ-

¹⁴⁵ Қаранг: Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1370 ҳижр.

шоир шохда ҳам, баргда ҳам, чирмовуқда ҳам ишқни кўра олишга қодир.

Рамзу ишоратлар билан йўғрилган, ғазалнинг авж пардаси деб айтиш мумкин бўлган кейинги байт:

*Коҳий юз бирла ўлармен, исавийдам соқий,
Бода тут хуришиди жоми қаҳрабокирдоридин.*

Байтни зоҳиран шундай шарҳлаш мумкин: «Ҳижрон дастидан сомондек сарғайган юз билан ўлурман, эй исонафасли соқий, мени тирилтирмақ учун қаҳрабодан ясалган хуришид (қуёшдек) жомда бода тут», – дейди ошиқ. *Коҳи юз* (сариф юз), *хуришид* (қуёшнинг сариф ранги эътиборга олинган), *қаҳрабокирдор* (бир турли сариф тош) тушунчалари кузнинг дардига, рангига ҳамоҳангликни, уйғунликни таъминлайди, таъсирчанликни оширади. Байтнинг ботиний мазмунини англаб олиш учун эса, аввало, айрим сўфиёна истилоҳларнинг маъносини тушуниб олмоқ зарур. Сўфийлар *соқий*ни шундай изоҳлайдилар: «Файз манбаиким вужуд зарротини борлиқнинг бодасидан сархуш қилгандир».¹⁴⁶ *Соқий* пири комил, илоҳийлик зухур этган инсон, пайғамбар ва Аллоҳга нисбатан ҳам қўлланилади; *бода* эса ишқ шиддатини оширувчи шароб ёхуд ҳақиқат файзининг рамзи маъноларини англатади. Навоий ғазалларида энг гўзал тимсоллардан ҳисобланган *қуёш*, яъни хуришиднинг шоир бу ўринда, биринчидан, юқорида таъкидлаганимиз, сариф рангини эътиборга олган

¹⁴⁶ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.160.

бўлса, иккинчидан, унинг катталигини – туганмас манба эканлиги, ҳарорати, нур-зиёсини назарда тутган. *Жом* – илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нурнинг порлаши деб шарҳланган. Шуларни ҳисобга олиб байтнинг ботиний мазмунини қуйидагича изоҳлаш мумкин: «Ҳижрон азобларини бошидан ўтказган ошиқ сариф рухсори билан ўлимга юз тутди. Уни тирилтирмақ учун *исонафасли соқий* – пири муршид – комил инсон керак. Ишқнинг барча сирларидан воқиф бўлган бу инсон ўликни тирилтирувчи исонафаси – маърифати билан уни тирилтиришини ва илоҳий тажаллиёт мавжи ва бепоён нур порлашининг туганмас ҳарорати, нур-зиёси билан ошиқ қалбини ҳақиқат файзидан баҳраманд этишини сўрайди. Чунки ана шу бодадан баҳрамандликнинг бир дами ошиқни қандай аҳволга солиши мумкинлигини шоир табиат тасвири остида кейинги байтда шундай ифодалайди:

*Бодаеким, журъаси томғач хазон яфроғлари,
Ток баргидек қизарғай сарбасар ашжоридин.*

Боданинг бир томчиси томса, дарахтдаги хазон япроқлари бошдан-оёқ ток баргидек қизариб кетади деган зоҳирий мазмун англашилган байт ботинида ҳақиқатдан баҳрамандликнинг бир дами ҳам маърифат босқичига яқинлашганликдан далолат деган маънони уқиш мумкин. (Сариф ранг ишқ мақомига мансуб бўлса, қизиллик маърифат босқичи билан уйғун.) Зеро, *томчи* денгизга қўшилгунча томчи, ден-

гизга қўшилиб кетгандан сўнг у ҳам денгиздир ва айнан ўша томчи энди денгиздан ҳеч қачон ажралиб кетолмайди.

Демак, ошиқ ишқнинг, ҳижроннинг барча азоб-уқубатларини бошидан кечириб, руҳини такомиллаштира бориб янги мақомга кўтарилди.

Хуллас, она-табиат ва инсон қалбини айтиб тугатиш мумкин бўлмаган даражада кўп нарсалар бирига боғлаб туради. Гўё табиатда мавжуд ҳар бир зарра инсон қалбида ўзининг иккинчи бир шаклида яшайди. Айниқса, Аллоҳ, олам ва одам, уларнинг муносабатларини мукаммал идрок этишга ўрганган Навоий ўз ғазалларининг муайян қисмида ана шу табиат билан инсон ўртасидаги боғлиқ ва муштарак жиҳатларни зарраю қуёш, гулу булбул, парвонаю шамдан тортиб кайҳоний андозада – осмоний кенгликлару юксакликлар даражасида ифодалашга муяссар бўлади. Гўё шоир коинотнинг, борлиқнинг ички уйғунлигини англаб етади, унинг ҳамма ҳам тинглай олмайдиган, тўлиб-тошиб яшаётган мусиқасини эшитади. Сайёраларнинг ҳаракатидан вужудга келаётган сокин ва ғамгин бир куйни, боғу бўстондан таралаётган дилгир оҳангни тинглашга қодир. Унинг назарида, Коинот – бутун олам, борлиқ – ундаги ҳамма-ҳамма нарса – тириклик мукаммал уйғунликдан иборат, бусиз у ҳеч нимага арзимамайди.

Шунинг учун табиат, унинг гўзал манзараларига уйғун тимсолу рамзлар, ташбеҳу сифатлар шоир лирик қаҳрамони – ошиқнинг изтироблари, қувончлари, орзулари ёхуд маъшуқа гўзаллиги тавсифининг

ифодачисига айланган. Айни пайтда, инсон умри, унинг моҳияти, тириклик, дунёнинг бевафолиги, ўзликни англаш, анланган ўзликдан кеча билиш қудрати каби фалсафий муаммолар ҳам бу туркум ошиқона ғазалларда *гул, булбул, боғ, парвона ва шамъ* каби тимсоллар воситасида инкишоф этилади.

Манзара ифодаси билан уйғун ошиқона тасаввуфга мансуб ғазаллар зоҳиран дунёвий (инсоннинг инсонга) муҳаббатга ҳамоҳанг бўлса, ботинда унинг маъно доираси кенгаяди. Асосий тимсоллардан ҳисобланган ёрни пири муршид, шайх, Расулulloҳ ва Аллоҳ, ошиқни эса комиллик сари интилаётган, ҳақ йўлидаги солиқ тимсоли сифатида тушуниш мумкин.

Бу тимсолларнинг моҳиятини очиб беришда, айниқса, табиат манзараси ифодаси, унинг унсурлари ёки улар билан боғлиқ тимсоллар: *субҳ (тонг), меҳр (қуёш), йил фасллари, сув, денгиз, балиқ, ҳубоб, кема* ва бошқалар муҳим аҳамият касб этган, улар рамзий тимсол даражасига кўтарилган ва зоҳиран тимсол, ботиний мазмунни аниқлашда рамз хусусиятларини эгаллаган.

Ошиқона тасаввуфга мансуб ғазалларда табиат билан боғлиқ тимсолларнинг қўлланилиши, бир жиҳатдан, шеърнинг табиати (шеър инсоннинг ташқи олам билан уйғун яшашга бўлган чексиз эҳтиёжи самараси эканлиги, санъат асарларининг, шу жумладан, шеърнинг табиатга тақлид қилиш билан бошланганлиги (Аристотель ва бошқалар таърифи) билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, Навоий

фалсафий қарашларининг тажаллий назарияси (оламни Аллоҳнинг зухуроти деб билиш) билан уйғунлигидадир.

Ушбу туркум ғазаллардаги тимсоллар бошқа туркум (ҳамд, наът, орифона) ғазаллардаги тимсоллардан ўзининг икки ёки ундан кўп маъно англатиши ва шунга кўра тимсолдан рамзга (ёки аксинча) рамздан тимсолга айланиши ҳамда шуларга боғлиқ ҳолда ўзига хос бадийий санъатларнинг (**ташбеҳ, тафриъ, таносуб, тамсил, талмеҳ, тазод ва ҳоказо**) қўлланилиши билан ажралиб туради. Буларнинг барчаси ошиқона тасаввуфга мансуб ғазалларнинг ўзига хос услубий-бадийий хусусиятлари мавжудлигини кўрсатади.

ХУЛОСА

Алишер Навоий ғазалиёти – муайян адабий борлик, шоирнинг ботиний эҳтиёжи – олам ва одамни мукамал идрок этиш истагининг самараси. Уни ўрганиш, англаш, шоир ижодий лабораториясига чуқурроқ кириб боришга уриниш, ғазалларнинг маъно кўлами, образлар дунёси ва бадийий санъатлар доирасини тадқиқ этиш, уларнинг ўзаро уйғунлигини текшириш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди.

Шоир ғазалларини мавзу ва бадийий-услубий хусусиятларига кўра шартли равишда ҳамд ва наът ғазаллар, орифона ғазаллар, ошиқона ғазаллар, риндона ғазаллар сифатида туркумларга ажратиб ўрганиш ўринли. Ушбу туркум ғазаллар ҳар бирининг ўзига хос услубий-бадийий хусусиятлари мавжуд бўлиб, бу ўзига хослик маъно нуқтаи назаридан, айти пайтда, тасаввуф нуқтаи назаридан яхлитлик касб этади, шоир қарашлари силсиласини тўлдиради.

Мавзу доираси бу даврга келиб анча кенгайиб улгурган ғазал жанри имкониятларидан Навоий унумли фойдаланди. Ўзининг энг юксак орзулари, инсонпарварлик ғояларини ифодалашда ғазалларнинг маъно имкониятлари, тимсоллари ва ифода усулларига мурожаат қилди.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ҳамд ва наът ғазаллар, аввало, шоирнинг диний-сўфиёна қарашларини

ўзида мукаммал акс эттирган – ислом фалсафаси, тасаввуф фалсафаси ғояларини бадий теран умумлаштирилган санъат асарларидир. Аллоҳни, унинг Расулини васф этиш, Аллоҳга ва унинг Расулига муурожаат йўлида битилган бу ғазалларда инсон умрининг, тирикликнинг моҳиятини англаш ва англатиш истаги асосий ўрин тутди.

Шарқ адабиётида анъана сифатида кенг тарқалган ҳамд ғазаллар Аллоҳни мадҳ этишга, унинг сифатлари тавсифига бағишланган. Шоир бу ҳамдларда, биринчи навбатда, эътиборни у зотнинг яратувчилик қудратига қаратади. Оламни Аллоҳнинг зухуроти сифатида идрок этган тасаввуф фалсафаси назарий қарашларига мувофиқ, ҳар бир нарсада – гулу майсада, гиёҳда, тоғу тошда Ҳақнинг мавжини, жилвасини кўради ва уларни бадий тимсоллар воситасида шеърга кўчиради. Тажаллий назариясига асосланган бу фалсафий йўналиш ташбеҳли тафаккурда *қуёш, зарра, баҳр, мавж, гул, булбул, парвона, шамъ, ҳубоб, хуффош* ва яна кўплаб тимсолларнинг рамзий характер касб этишига олиб келган. Бу тимсол ва рамзлар дунёни Мутлақ вужуд тажаллисининг инъикоси сифатида идрок этишнинг бадий-фалсафий натижасидир. Инсонни маънавий баркамолликка ундовчи, уни Ҳақ деб аталмиш буюк бир қуёшнинг зарраси эканлигига бўлган ишончини мустаҳкамлашда муҳим восита бўлган бу туркум ғазалларнинг иккинчи шакли муножотлар бўлиб, уларда кўпроқ Ҳақ ва банд муносабатлари ойдинлаштирилган. Аллоҳга илтижо қилиш, унинг мағфиратини истаб нажот сўраш

мазмунини муҳим ўрин тутган бу мавзунини Навоий янгиликлар билан бойитди, энг муҳими, ўз «мен»и, ўз дарди ифодасини катта санъат даражасига кўтарди. Бу шоирнинг новаторлигидир.

Навоий бу юксак ғояларни ифодалашда бадий тимсол ва рамзларга мувофиқ келадиган бадий санъатларни қўллади. **Ташибеҳ** санъати кўмагида шоир Ҳақнинг қиёсини (*денгиздан, қуёшдан, ...*) излаган бўлса, **таносуб** ёрдамида оламнинг Аллоҳ томонидан бир бутун уйғунликда яратилганига ишоралар беради. **Иштиқоқ** бадий воситаси эса Аллоҳнинг яратувчилик қудратини (олам унинг тажаллиси эканлигини), моҳиятнинг ҳодисада акс этишини ифодалашга дахлдордир. **Тазод** кўпроқ Аллоҳ ва банд муносабатларини ифодалашда кенг қўлланилган. Шунингдек, Ҳақнинг сифатлари (раҳми, меҳри, қаҳри, жабри...)ни ифодалаганда ҳам шоир **тазод**га муурожаат қилади. Бу туркум ғазалларда кенг қўлланилганидек, тасаввур уйғотадиган **муболаға** санъатига дахлдор қиёслар Аллоҳнинг диний манбалар, хусусан, Қуръони каримда келтирилган сифатларига мувофиқ ўрганилса, уларнинг **ташибеҳ** даражасига тушиб қолиши кузатилади.

Анъана йўлида битилган иккинчи туркум наът ғазаллардир. Уларни васф ва меърож мавзусидаги ғазаллар сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бу ғазаллар, биринчи навбатда, Навоийнинг комил инсон ҳақидаги юксак орзуларини ифодалашда муҳим восита бўлса, иккинчидан, Расули акрамнинг ҳаёт тарзи, гўзал хулқи ва бошқа сифатлари ҳақида поэтик

маълумот берувчи манба ҳамдир. Васф наътларда асосий эътибор у зотнинг ҳаёт тарзи, сураат ва сийрати, ҳадисларининг бадиий ифодасига бағишланган бўлиб, уларда Муҳаммад (с.а.в.) комиллик тимсоли сифатида эътироф этилади. Шоир олам ва одамнинг яралишидан мақсад Расулulloҳдек комил инсон эканлигига эътиборни тортади.

Меърож мавзусида битилган ғазаллар меърож мўъжизасини улуғлаш, васф этиш, шу билан бирга, Ҳаққа ёвуқлашиш истагида ёниб-ўртанган солиқ орзуларини ифодалашда энг гўзал воситалардан бирига айланган. Агар васф наътларда *Батҳо*, *Ясриб*, *Макка*, *Мадина*, *каъба*, *ҳадис* каби тимсол ва тушунчалар кенг қўлланилган бўлса, меърож ғазалларда *тунги само тасвири* ҳамда *юлдузлар*, *бурж ва сайёралар*, *фаришталар* каби тимсоллардан фойдаланилган, ***ташбеҳ***, ***ташхис***, ***ҳусни таълил***, ***муболаға*** каби бадиий санъатлар қўлланилган. Меърож мавзусидаги ғазалларда ***ташхис*** санъатининг устунлиги сезилиб туради. Буни Меърож воқеалари ва диний тафаккур тарзи, яъни барча нарсалар – бутун борлиқнинг Расулulloҳга салавот айтиши билан боғлаб тушуниш лозим.

Ҳамд ва наът ғазаллар мавзусини, маъносини ифодалаётган муайян тимсоллар ва бадиий санъатлар бу туркум ғазалларнинг ўзига хос бадиий-услубий хусусиятларини вужудга келтирган.

Девонда муҳим ўрин тутган яна бир туркум ғазаллар орифона ғазаллардир. Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлаганидек, лирик мероси таркибида орифо-

на ғазалсиз бирор девон ва орифона байтсиз бирор-бир ғазал йўқ. Шоир орифона ғазалларидаги бош масала – инсон, унинг камолоти. У хоҳ жамиятда яшасин, хоҳ сўфийлик маслагига бўлсин – ҳамиша комилликка интилади. Бу мазмунни ифодалаган орифона ғазалларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси ижтимоий ҳаёт, шахс камолоти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда инкишоф этиладиган маърифат билан, иккинчиси Ҳаққа интилаётган солиқ маърифати билан уйғун. Ўзликни англаш, англанган ўзлик (нафс)дан воз кечиш, моддий дунёнинг ҳеч нарсага арзимаслиги, ҳар қандай ҳодисанинг моҳиятан тенглиги, комилликка интилиш зарурати каби тасаввуфнинг назарий томони-га оид масалалар орифона ғазалларда асосий ўрин туттади.

Бу ғазалларда *ориф* ва унинг *маҳбуби*, *дарвеш*, *гадо*, *фақр*, *дайр* (*дунё*), *ғаввос*, *гавҳар*, *фано*, *бақо*, *адам* сингари образ ва тимсоллар ҳамда рамзий тушунчалар орқали мазмунни ифодалаган шоир ***иншо***, ***тамсил***, ***ташбеҳ***, ***тазод*** ва яна кўплаб бадиий санъатлардан фойдаланади. Бу туркум ғазалларнинг кўпроқ панд-насихат тарзида битилиши ўзига хос бадиий-услубий хусусиятларни – тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлигини юзага келтирган. Ҳазалларнинг ўзига мурожаат тарзида битилиши ***иншо санъатининг амр ва наҳий усули***дан, панд-насихатни ибратли мисол ва қиёсларда тушунтириш зарурати ***тамсил***, ***ташбеҳ бадиий воситалари***дан самарали фойдаланишга имкон берса, тирикликнинг маъно-мазму-

нини, аниқроғи, моҳият ва ҳодиса, ваҳдат ва касрат, бақо ва фано каби масалалар бадиий-фалсафий йўл билан тушунтирилган бу туркум ғазалларда **тазод** санъатига кенг ўрин берилган. Тимсол ва образларнинг муайян гуруҳи, қиёслар орифона ғазалларнинг ўзига хос бадиий қиёфасини шакллантирган.

Навоий ошиқона ғазалларининг ҳам тимсоллар олами кенг. Бу туркум ғазалларда *ёр* ва *ошиқ* тимсолларидан ташқари табиат ва у билан боғлиқ тушунчалар тимсол, баъзан рамз даражасига кўтарилган. Бунинг натижасида Навоийнинг пейзаж лирикаси вужудга келган. Ҳеч бир ижодкор ўз шеъриятида табиат унсурларидан Навоийчалик самарали фойдаланган эмас. Аллоҳ, олам ва одам, уларнинг муносабатларини мукаммал идрок этишга ўрганган Навоий ўз ғазалларининг муайян қисмида табиат ва инсон ўртасидаги боғлиқлик ва муштарак жиҳатларни *зарраю қуёш*, *гулу булбул*, *парвонаю шамъдан* тортиб кайҳоний андозада – осмоний кенглик ва юксаклик даражасида ифодалашга муяссар бўлади. Табиат, унинг гўзал манзараларига уйғун тимсол ва рамзлар, ташбеҳ ва сифатлар шоир лирик қаҳрамони – *ошиқ*нинг изтироблари, қувончлари, орзулари ёхуд *маъшуқа* тавсифининг ифодачисига айланган. Айни пайтда, инсон умри, унинг моҳияти, тириклик, дунёнинг бевафолиги, ўзликни англаш, англашган ўзликдан воз кеча билиш қудрати каби фалсафий муаммолар ҳам бу туркум ошиқона ғазалларда *гул*, *булбул*, *боғ*, *парвона ва шамъ* каби тимсоллар воситасида инкишоф этилган.

Манзара ифодасига уйғун ошиқона тасаввуфга мансуб ғазаллар зоҳиран дунёвий муҳаббатга ҳамоханг бўлса, ботиний мазмунда уларнинг маъно доираси кенгайди. Бу туркум ғазаллардаги *ёр* тимсолини пири муршид, шайх, Расулulloҳ ва Аллоҳ, *ошиқ*ни эса комиллик сари интилаётган, Ҳақ йўлидаги солиқ сифатида тасаввур этиш мумкин. Бу тимсоллар моҳиятини очиб беришда, айниқса, табиат манзараси ифодаси, унинг унсурлари ёки улар билан боғлиқ тимсол ва тушунчалар, жумладан, *йил фасллари манзараси*, *тонг тасвири*, *денгиз*, *дарё* кабиларнинг ўрни муҳим. Ушбу туркум ғазаллардаги табиат унсурлари ёки улар билан боғлиқ тимсоллар, жумладан, *субҳ*, *меҳр*, *сув*, *денгиз*, *балиқ*, *ҳубоб*, *кема* каби тимсолларнинг кенг қўлланилиши шеърнинг табиати, яъни инсоннинг ташқи олам билан уйғунликка бўлган эҳтиёжи самараси эканлиги, иккинчидан ва асосан, шоир фалсафий қарашларининг тажаллий назарияси (оламни Аллоҳнинг зухуроти деб билиш) га мувофиқ фикрлаш тарзи билан боғлиқ. Шу боис ошиқона ғазаллардаги бу тимсоллар зоҳиран *ошиқ*, *ёр* тимсолини, уларнинг тавсифи ёки шарҳи ҳолини ифодалашда муҳим восита бўлса, ботинда ана шу ёрнинг илоҳий моҳиятга тегишли эканлигини, ошиқнинг эса солиқлик мақомидаги аҳволини ифодалаш учун гўзал воситадир. Бу мақсадларни ифодалашда Навоий ***ташбеҳ***, ***тазод***, ***талмеҳ***, ***тафрийъ***, ***муболаға*** ва бошқа кўплаб бадиий санъат ҳамда тасвир воситаларини қўллаганки, булар Навоий идеалидаги *ёр* ва *ошиқ* сурату сийратини бутун мукаммаллиги билан

китобхонга тақдим этишга имкон яратган, табиат тасвирига уйғун ошиқона ғазалларнинг ўзига хос услубий-бадий хусусиятларини вужудга келтирган.

Хуллас, Алишер Навоий ғазалларини бир бутун уйғунликда – зоҳирий ва ботиний маънолар асосида ўрганиш шоирнинг руҳий-маънавий, бадий оламига чуқурроқ кириб бориш, айна пайтда, адабиётнинг муҳим вазифаси бўлган инсон руҳий оламининг энг юксак интилишларини англаб етиш йўлига ўтишдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Илмий-назарий адабиётлар

1. Абдуллаев В. Сайланма: Адабий-танқидий мақола-лар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. – 440 б.
2. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972. – 260 б.
3. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари: Мақомлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – 184 б.
4. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчиси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 160 б.
5. Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. – 160 б.
6. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. – Хўжанд, 1994. – 102 б.
7. Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати. – Хўжанд, 1997. – 96 б.
8. Абу Хамид ал-Газали. Воскрешение наук о вере. – М.: Наука, 1980. – 376 с.
9. Алишер Навоий ижоди ва маънавий тараққиёт масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари: Докл. тезислари. – Навоий: 2001. – 154 б.
10. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
11. Ақромов Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – 244 б.
12. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – 208 б.

13. Бекова Н. Рух ул-қудс ва Навоийнинг ҳамд ғазаллари: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2003.
14. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 524 с.
15. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. – Тошкент: Адолат, 2004. – 192 б.
16. Виноградов В.В. Сюжет и стиль. – М.: Наука, 1963. – 92 с.
17. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994. – 210 б.
18. Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод мактаби. – Бухоро, 1994. – 188 б.
19. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Педагогика, 1987. – 346 с.
20. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
21. Зарринкуб Абулхусайн. Чустучў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 400 с.
22. Из истории суфизма: Источники и социальная практика. – Тошкент: Фан, 1991. – 148 с.
23. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 136 б.
24. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
25. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Халқ мероси, 2002. – 120 б.
26. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 96 б.
27. Кароматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар ғалабаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – 96 б.
28. Каримов И.А. Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуасининг очилишига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001 йил 25 август.
29. Классическая литература Востока: Сборник статей. – М.: Наука, 1972. – 236 с.
30. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 272 б.
31. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори, Иккинчи китоб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат; Ўзбекистон, 1999. – 208 б.
32. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
33. Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. – 108 с.
34. Қаранг: Лессинг Г.Э. Лаокоон или о границах живописи и поэзии. – М.: Худ. литература, 1957. – 520 с.
35. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста: структура стиха. – Ленинград: Просвещение, 1972. – 272 с.
36. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 334 б.
37. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
38. Маҳмуд Асъад Жўшон. Ислом, тасаввуф ва ахлоқ. – Тошкент: Истиқлол, 2000. – 240 б.
39. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X – XV в.). – М.: Наука, 1989. – 240 с.
40. Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент: Фан, 1981. – 158 б.
41. Навоийнинг ижод олами: Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200 б.
42. Носиров О., Жамолов С. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 284 б.
43. Носиров О., Жамолов С. Ўзбек адабиётида ғазал. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 134 б.

44. Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 150 б.
45. Ойбек. МАТ. Тўққизинчи том. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
46. Олим Султонмурод. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 216 б.
47. Олим Султонмурод. Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992. – 82 б.
48. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва **му-самман**. – Тошкент: Фан, 1976. – 20 б.
49. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской поэзии. IX – X вв. – М.: Наука, 1974. – 258 с.
50. Парандовский Ян. Алхимия слова. – М.: Прогресс, 1992. – 528 с.
51. Пастернак Б. Об искусстве. – М.: Искусство, 1990. – 400 с.
52. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат (Атойининг поэтик маҳорати). – Тошкент: Фан, 1995. – 156 б.
53. Рационалистическая традиция и современность: Ближний и средний Восток. – М.: Наука, 1990. – 280 с.
54. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – 180 б.
55. Раҳмонов В. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ҳақида // Гулистон. 1990. №9. – Б.7 – 8.
56. Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 224 с.
57. Рубцов Н.Н. Символ в искусстве и жизни. – М.: Наука, 1991. – 176 с.
58. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
59. Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 112 б.
60. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 248 б.
61. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: Восточная литература, 1963. – 368 с.
62. Салоҳитдинова Д. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадий санъаткорлик масалалари: Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1993. – 144 б.
63. Салоҳитдинова Д. «Бадоеъ ул-бидоя» малоҳати. – Тошкент: Фан, 2004. – 134 б.
64. Стеблева И.В. Развитие тюрских поэтических форм в XI века. – М.: Наука, 1971. – 300 с.
65. Стеблева И.В. Поэтика древнетюрской литературы и ее трансформации в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 214 с.
66. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
67. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1969. – 414 б.
68. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, 1989. – 342 б.
69. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политическая литература, 1989. – 574 с.
70. Трименгем Ж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – 326 с.
71. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. – Тошкент: Истиқлол, 1999. – 180 б.
72. Форобий Абу Наср. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 68 б.
73. Фролова О.Б. Поэтическая лексика арабской лирики. – Л.: Ленинградский университет, 1987. – 176 с.
74. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 432 с.

75. Хожа Бектош Валий. Мақолот. – Тошкент: Халқ ме-
роси, 2000. – 56 б.
76. Хузарий Муҳаммад. Нур ул-яқин. – Тошкент: Чўл-
пон-Камалак, 1992. – 288 б.
77. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том
(Ғазал мулкининг султони). – Тошкент: Адабиёт ва
санъат, 1972. – 372 б.
78. Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе: Ир-
фон, 1999. – 398 б.
79. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классичес-
кой литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. –
254 с.
80. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. II жилд. –
Тошкент: Фан, 1977. – 460 б.
81. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1994. №3.
82. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 2001. №1.
83. Ғазаллар. Шарҳлар. – Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.
84. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб (Қалблар
кашфиёти). Биринчи китоб. – Тошкент: Янги аср ав-
лоди, 2004. – 314 б.
85. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб (Қалблар
кашфиёти). Иккинчи китоб. – Тошкент: Минҳож,
2004. – 314 б.
86. Ғаниева С. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Тош-
кент: Фан, 1968. – 148 б.
87. Ғаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. –
Тошкент: Маънавият, 2001. – 62 б.
88. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар: Мақолалар
тўплами. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 336 б.
89. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқид-
дий қарашлари. – Тошкент: Фан, 1959. – 196 б.
90. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят – Тошкент: Ғафур
Ғулум, 1991. – 184 б.

91. Ҳаққул И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шакллани-
ши ва тараққиёти: Филол. фан. докт... дисс. – Тош-
кент, 1995.
92. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият,
1998. – 160 б.
93. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: БухДУ,
2000. – 144 б.
94. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулум,
2001. – 64 б.
95. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тош-
кент: Шарқ, 1999. – 240 б.
96. Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш. Адабиётшунослик тер-
минлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 300 б.
97. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-санойиъ. – Тошкент:
Адабиёт ва санъат, 1981. – 400 б.

Манбалар

98. Қуръони карим / Аловуддин Мансур таржимаси.
– Тошкент: Чўлпон, 1993. – 540 б.
99. Ал-Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ис-
моил. Ҳадис: Биринчи китоб. – Тошкент: Қомуслар
бош таҳририяти, 1991. – 560 б.
100. Ал-Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ис-
моил. Ҳадис: Иккинчи китоб. – Тошкент: Қомуслар
бош таҳририяти, 1997. – 608 б.
101. Ал-Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ис-
моил. Ҳадис: Учинчи китоб. – Тошкент: Қомуслар
бош таҳририяти, 1995. – 560 б.
102. Ал-Бухорий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ис-
моил. Ҳадис: Тўртинчи китоб. – Тошкент: Қомуслар
бош таҳририяти, 1992. – 528 б.
103. Алишер Навоий. «Бадоеъ ул-бидоя» Алишер
Навоий номидаги Адабиёт музейи қўлёзмалар фон-

ди // Инв. 216, ҳижрий 891 (1486 йил милодий). Ҳирот шаҳрида котиб Али бинни Нур томонидан кўчирилган нусха.

104. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.

105. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Учинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.

106. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.

107. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Бешинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.

108. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Олтинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.

109. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Еттинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – 392 б.

110. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Саккизинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1991. – 544 б.

111. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1992. – 448 б.

112. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Ўн иккинчи жилд. – Тошкент: Фан, 1996. – 328 б.

113. Алишер Навоий. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд. – Тошкент: Фан, 2001. – 520 б.

114. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.

115. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.

116. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.

117. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.

118. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 784 б.

119. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б.

120. Бобораҳим Машраб. Мехрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 416 б.

121. Жомий. Танланган асарлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. – 360 б.

122. Сажжодий Сайид Жаъфар. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти орифони. – Техрон, 1370 ҳиж. 814 саҳ.

123. Сайид Маҳмуд Тарозий Олтинхонтўра. Риёз ус-солиҳин. – Тошкент: Камалак, 1991. – 312 б.

124. Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. – Istanbul, 1995. – 604 s.

125. Fuad Koprulu. Turk edebiyatinda ilk mutasavviflar (7 baski). – Ankara, 1991. – 446 s.

126. Ғиёс ул-луғот: Иборат аз се чилд. Чилди 1. Алиф – шин. – Душанбе: Адаб, 1987. – 480 с.

127. Ғиёс ул-луғот: Иборат аз се чилд. Чилди 2. Сод – е. – Душанбе: Адаб, 1988. – 416 с.

128. Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 672 с.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи боб. Ҳамд ва наът ғазалларда маъно, тимсол ва бадий санъатлар таносуби	9
Иккинчи боб. Ирфоний маъно-мазмун моҳиятини очишда тимсол ва бадий санъатларнинг ўрни	77
Учинчи боб. Алишер Навоий ғазалларида табиат тасвири ва сўфиёна қарашлар ифодасидаги уйғунлик	135
Хулоса	189
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	197

Илмий-оммабон нашр

Каромат МУЛЛАХЎЖАЕВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА ТАСАВВУФИЙ ТИМСОЛ ВА БАДИЙ САНЪАТЛАР УЙҒУНЛИГИ

(«Бадоеъ ул-бидоя» девони асосида)

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Бадий муҳаррир: Бахриддин БОЗОРОВ

Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ

Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ

Мусахҳиҳ: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: АІ №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 24.06.2019 й.
Босишга рухсат этилди: 15.07.2019 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.
PT Serif гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 6,32. Шартли б.т.: 10,9.
Адади: 400 нусха.
Буюртма №

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» ХК босмахонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри Бунёдкор шоҳкўчаси 44-уй.